ACADEMIA DE ŞTIINŢE SOCIALE ŞI POLITICE A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

4

TOMUL 33

OCTOMBRIE – DECEMBRIE

1982

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

ACADEMIA DE ŞTIINŢE SOCIALE ŞI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE

În ţară, revista se poate procura prin poştă, numai pe bază de abonament. Preţul unui abonament anual este de 140 lei.

Comenzile şi abonamentele din străinătate se primesc la ILEXIM, departamentul import-export presă, P.O.Box 136—137, telex 11 226, Bucureşti, 70 116 str. 13 Decembrie 3, România, sau la reprezentanţii săi din străinătate.

Manuscrisele, cărţile şi revistele pentru schimb, precum şi orice corespondenţă se vor trimite Colegiului de redacţie pe adresa : 71 119, str. I.C. Frimu 11, Bucureşti.

APARE DE 4 ORI PE AN

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

TOMUL 33 Nr. 4 octombrie—decembrie 1982

SUMAR

ÉTUDES ET RECHERCHES D'HISTOIRE ANCIENNE ET D'ARCHÉOLOGIE

TOME 33 | Nº 4 | octombre—décembre 1982

SOMMAIRE

VASILE PÂRVAN ŞI ARHEOLOGIA GETO-DACĂ

DE

MIRCEA BABEŞ

Rolul proeminent al lui Vasile Pârvan în dezvoltarea ştiinţei şi culturii româneşti a fost recunoscut şi onorat, în ţară şi străinătate, încă înainte de prematura sa dispariţie. De-a lungul anilor, vastei opere şi personalităţii multilaterale a magistrului le-au fost dedicate numeroase pagini, care laolaltă alcătuiesc azi o impresionantă bibliografie[1], evidenţiind amplitudinea cîmpului său de acţiune şi valoarea, în esenţă nepieritoare, a moştenirii lăsate. Istoric în accepţiunea cea mai înaltă a cuvîntului, Pârvan a îmbinat în chip fericit analiza meticuloasă a documentelor cu sinteza, menită să reconstituie din puzderia de date şi fapte tabloul dinamic, complex, al unei lumi demult dispărute, şi cu reflecţia filozofică, tălmăcind contemporanilor săi şi viitorimii mesajul veacurilor de început ale istoriei naţionale.

Prin formaţia dobîndită în timpul studiilor în Germania şi prin tradiţia cercetărilor Muzeului naţional de antichităţi, imprimată de înaintaşul său Grigore Tocilescu, Pârvan a fost atras încă din prima parte a activităţii sale de domeniul antichităţii clasice, pe care l-a ilustrat cu egală strălucire ca istoric, arheolog şi epigrafist[2]. Aici se înscriu, dealtfel, cele mai multe dintre cercetările de teren şi dintre publicaţiile sale ştiinţifice. Cele mai mari merite şi le-a cîştigat însă Pârvan în alt domeniu, pe care l-a abordat şi — se poate spune — l-a defrişat în ultimii ani ai vieţii, acela al istoriei şi arheologiei geto-dace. *Getica*[3] a însemnat mult mai mult decît o celebritate personală, de care autorul nu a mai putut dealtfel să se bucure. Prin Pârvan, prin *Getica*, aşa cum nota Albert Grenier curînd după apariţia monumentalei opere, „arheologia dacică şi tînăra şcoală arheologică românească'' se impuneau de acum atenţiei lumii savante[4].

Fraza cu care se încheie această carte şi care i-ar fi putut servi perfect drept *motto* explică reorientarea intervenită în cercetările lui Pârvan în anii 1922—1923 : „Pentru a înţelege naşterea, dezvoltarea şi persistenţa romanismului danubian, trebuie să cunoaştem înainte de orice protoistoria Europei centrale şi carpato-balcanice în mileniul întîiu a. Chr.''. Iar în altă parte (p. 646), aceeaşi idee : „Protoistoria Daciei este introducerea cea mai potrivită la istoria romanismului oriental'', respectiv la „istoria naţiunii daco-romane''. Dacii intraseră, este adevărat, tot mai mult

[1] Al. Zub, *Vasile Pârvan — Biobibliografie*, Bucureşti, 1975, p. 139—283.

[2] Vezi, mai nou, Al. Ştefan, SCIVA, 33, 1982, 3, p. 302—336.

[3] V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, ARMSI, seria III, tomul III, mem. 2, Bucureşti, 1926.

[4] A. Grenier, Revue des études anciennes, 29, 1927, 3, p. 328 urm. : „Grace à M. Pârvan, l'archéologie dace et la jeune école archéologique roumaine s'imposent désormais à l'attention du monde savant''.

atît în atenţia savanţilor, cît şi în conştiinţa naţională, ca strămoşi ai poporului român, dar istoria lor, în special cea timpurie, şi civilizaţia specifică care îi deosebea de alte popoare ale Europei antice erau încă prea puţin studiate. Pârvan a recunoscut că izvoarele literare ,,fragmentare şi disparate'' şi materialul lingvistic ,,delicat şi adesea nesigur ca explicare filologică'' nu puteau umple lacunele şi că, în acest sens, ,,materialul arheologic, în special cel ridicat din săpături, e nepreţuit''. Şi Tocilescu, cu aproape o jumătate de veac înainte, realizase acest lucru[5], fără însă a se putea sustrage fascinaţiei monumentelor romane, iar preocupările ,,arheologice'' ale lui Bolliac din aceiaşi ani nu depăşiseră în esenţă nivelul diletantismului.

Pârvan a înţeles că numai printr-o ,,viguroasă campanie'' de săpături arheologice se vor obţine datele necesare pentru a putea stabili ,,fazele prin care treptat s-a ridicat aşa de puternică noua civilizaţie a Daciei, în forme ale fierului şi, de altă parte, puntea peste vremea romană, între La Tène-ul dacic şi La Tène-ul daco-romano-barbar [...], ca evoluţie neîntreruptă a uneia şi aceleiaşi civilizaţii [...]'' (*Getica*, p. 646). Cercetările perieghetice începute în 1922 şi continuate în anii următori cu săpăturile sistematice de la Piscul Crăsani, Zimnicea, Tinosu, Poiana, Costeşti, Grădiştea Muncelului, efectuate de colaboratorii şi elevii săi, i-au oferit într-adevăr lui Pârvan acel plus considerabil de informaţie, pe care se întemeiază partea cea mai originală a *Geticelor*, aceea de arheologie şi istorie culturală geto-dacă.

În primul rînd, contribuţia lui Pârvan (şi implicit a tinerei sale şcoli) priveşte conţinutul, tipologia culturii geto-dace a epocii Latène. Tratarea separată a izvoarelor literare (Cap. III — *Cultura getică)* de cele arheologice (Cap. IV — *Staţiunea getică de la Piscul Crăsani* şi VI — *Vîrsta fierului în Dacia)* şi confruntarea lor acolo unde este cazul reprezintă o abordare modernă şi constituie totodată o dovadă impresionantă a felului în care Pârvan, în scurtă vreme, a ajuns să stăpînească cunoştinţe şi metode în cîmpul, pentru el nou, al arheologiei pre- şi protoistorice. Punctul de plecare l-au constituit săpăturile de la Crăsani, cărora Ioan Andrieşescu le-a dedicat o micro-monografie, prima lucrare de acest fel privind o staţiune geto-dacă în literatura arheologică românească, în timp ce Pârvan îşi rezervase ,,concluziile cultural-istorice, deductibile după materialul arheologic'' descoperit acolo. Comentariul său, care trebuia să urmeze contribuţiei lui Andrieşescu în ,,Memoriile Academiei Române'', a luat treptat proporţii[6] şi a sfîrşit prin a fi ,,prima încercare de a scrie *protoistoria* Daciei'', căutînd să valorifice critic diferitele categorii de documente existente şi să le închege într-o ,,*expunere istorică* unitară''. Capitolul dedicat staţiunii de la Crăsani a rămas oarecum stingher în contextul unei opere de largă sinteză, dar se justifică evident prin nevoia de a fundamenta una sau alta dintre concluziile marelui savant. Consideraţiile făcute de Pârvan în legătură cu habitatul geto-dacic din regiunile

---

[5] Gr. Tocilescu, *Dacia înainte de romani*, Bucureşti, 1880, p. 413. Cum remarca Andrieşescu (*Piscul Crăsani*, ARMSI, seria III, tomul III, mem. 1, Bucureşti, 1924, p. 10), ,,nu în partea arheologică stă temeiul operei respective a lui Tocilescu'', care consacră un singur capitol, al XII-lea, monumentelor antice ale Daciei preromane.

[6] Pentru împrejurările în care Pârvan a scris *Getica*, cf. R. Vulpe, Studii. Revistă de istorie, 10, 1957, 3, p. 28–30.

de la sud de Carpaţi, cu tipologia ceramicii, cu cronologia şi originea diferiţilor factori externi ce au influenţat dezvoltarea culturii autohtone a celui de-al doilea fier se întemeiază, într-adevăr, pe interpretarea descoperirilor de la Crăsani şi, chiar dacă ele sînt astăzi într-o anumită măsură depăşite, rămîn încărcate de semnificaţii privind metoda şi concepţia istorico-arheologică a lui Pârvan.

Pornind de la ceea ce am putea numi experienţa personală, prilejuită atît de cercetările sale mai vechi privind descoperirile de la Poiana şi Gruia, cît şi de la săpăturile noi, executate din îndemnul său de I. Andrieşescu, Ecaterina şi Radu Vulpe, Gh. Ştefan, D.M. Teodorescu ş.a., Vasile Pârvan s-a angajat în încercarea temerară de a aduna, pentru întîia oară, într-un tablou sistematic şi coerent, datele arheologice ce puteau concura la reconstituirea civilizaţiei şi istoriei Daciei în cursul epocii preromane. În *Getica* (Cap. VI. 2) expunerea tratează pe rînd despre aşezări şi cetăţi, despre metalurgia geto-dacilor, despre diferitele meşteşuguri, în primul rînd cel al olăriei, despre fenomenul artistic şi despre credinţele geto-dacilor reflectate în descoperirile arheologice, despre monedele autohtone şi cele străine ce au circulat în Dacia şi despre semnificaţia lor sub aspectul relaţiilor economice şi culturale. Nu poate fi vorba, în cadrul de faţă, să intrăm în detaliile materiei tratate de Pârvan şi acest lucru nici nu este esenţial. Tipologia şi metoda comparativă sînt mînuite aici adesea cu insuficientă precizie şi nu putea fi altfel la momentul dat nici pentru Pârvan, nici pentru un alt arheolog român avînd a lucra cu un material arheologic provenind în covîrşitoarea sa majoritate din descoperiri fortuite sau din săpături necalificate. Analiza strînsă, metodică, a culturii geto-dace era la acea dată încă o chestiune de viitor, de realizat numai prin săpături de amploare şi prin studii adînci de specialitate.

Ceea ce îşi propusese Pârvan era, aşa cum exact sesiza Ion Nestor, ,,ein Versuch, aus den archäologischen Tatsachen das historische Geschehen herauszulesen''[7]. Prima condiţie a unei asemenea încercări era precizarea *cronologiei* diferitelor staţiuni şi descoperiri, fără de care o atribuire etnică şi o raportare la evenimente istorice cunoscute nu ar fi fost posibilă. Într-o serie de cazuri Pârvan pornea de la datarea în sine a pieselor ce puteau fi ancorate la unul dintre sistemele cronologice puse la punct la acea dată : cel clasic, greco-roman şi cel celtic. Astfel, importurile greceşti de la Crăsani îi permiteau să dateze întemeierea aşezării în secolul al IV-lea şi să ajungă la concluzia după care cultura getică a celei de-a doua epoci a fierului are ,,începuturi încă din sec. IV''. În esenţă însă, în materie de cronologie şi periodizare, Pârvan procedează deductiv, sub influenţa datelor istorice şi a concluziilor proprii de ordin etno-cultural. Astfel, vîrsta fierului cunoaşte în Dacia o ***epocă scitică*** (700—300 î.e.n.) şi una ***celtică*** (300 î.e.n.—50 e.n.), evident în funcţie de rolul istoric şi cultural atribuit celor două etnii. Începutul epocii Latène la noi, respectiv al culturii getice propriu-zise este fixat în funcţie de pătrunderea celţilor, purtători ai unei culturi specifice, care apoi ,,se generalizează în toată Dacia''. În consecinţă, deşi sublinia că ,,La Tène-ul dacic este de fapt o formă bine individualizată, cultural şi etnografic, a La Tène-ului general

[7] I. Nestor, 22. BerRGK, 1932 (1933), p. 104.

european", Pârvan era nevoit să opereze cu diviziunile cronologiei lui Reinecke, fără ca de fapt să le poată întotdeauna adapta precis la realităţile autohtone[8]. Cel mai bine circumscrisă este perioada de ,,adevărată înflorire" a culturii geto-dace (secolele II î.e.n. — I e.n.), paralelizată în parte cu Latène II şi în principal cu Latène III, căreia Pârvan îi atribuie, corect, cetăţile din Munţii Orăştiei, o serie de unelte şi arme, un mare număr de tipuri ceramice, tezaurele de podoabe de argint, precum şi marea masă a monedelor descoperite pe teritoriul Daciei. În schimb faza timpurie a aceleiaşi culturi (sec. IV—III î.e.n.) rămîne în *Getica* ca şi necunoscută. Existenţa ei, presupusă de Pârvan, avea să fie curînd susţinută cu noi argumente de I. Nestor[9], dar a putut fi documentată temeinic abia prin marile săpături de după război.

Concepţia lui Pârvan despre geneza culturii geto-dace a celei de-a doua epoci a fierului se întemeiază pe două idei fundamentale. Prima este aceea a continuităţii autohtone, mergînd înapoi în timpurile imemoriale ale preistoriei : ,,La Tène-ul getic se altoeşte pe o tradiţie foarte puternică aborigenă a Carpaţilor, nu numai din Bronz, ci adesea începînd chiar din neolitic" (*Getica*, p. 696). Sau, altfel exprimat : ,,Civilizaţia Daciei continuă a avea şi în vîrsta a doua a fierului un habitus autohton". Cea de-a doua idee este, cum am arătat mai sus, aceea că naşterea acestei civilizaţii a fost stimulată, determinată chiar, de ,,fermentele nouă", în special de progresele tehnice, introduse de celţi în Dacia. Procesul este văzut, am putea spune, în chip dialectic. Rolul autohtonilor nu este unul pasiv ; ei sînt ,,gata a primi nu ca inferiori, ci ca egali civilizaţia adusă de noii veniţi", mai mult chiar, ei ,,getizează La Tène-ul din Dacia, creînd ei un La Tène al lor" (*Getica*, p. 220). De aici şi concluzia : ,,Nu celţii, ci geţii sînt cei care dezvoltă cultura La Tène în Dacia" (p. 466).

Pare de neînţeles, cum a ajuns clasicistul Pârvan, într-o vreme de reflux a modei celtizante, să acorde prioritate culturii celtice, pe care localnicii ar fi împrumutat-o ,,aşa de bucuros şi de complet" şi să vorbească de ,,excluderea aproape totală chiar a influenţei elenistice" (*Getica*, p. 696). Cel care putea să aprecieze cel mai bine vechimea şi amploarea acţiunii factorului grecesc în Dacia expunea acum o teorie care contrazicea într-un anume grad vechile sale păreri şi care, la rîndul ei, avea să fie contrazisă de cercetări ulterioare[10]. Mai multe pasaje din *Getica* sînt

[8] Cîţiva ani mai tîrziu, acceptînd încă idea lui Pârvan, după care cultura geto-dacă ar fi rezultatul puternicelor influenţe celtice exercitate asupra ,,bazei autohtone", Nestor (*op. cit.*, p. 160) recomanda considerarea acestei culturi ,,ca un complex în sine, a cărui cronologie trebuie stabilită în funcţie de datele stratigrafice interne şi de alte momente databile".

[9] *Ibidem*, p. 158 şi 163. Printre materialele descoperite de Schuchhardt la Coţofeni, alături de fragmentul attic care implica o datare timpurie, Nestor sesizase prezenţa unei ceramici care se deosebea clar de cea din aşezările geto-dace Latène tîrzii şi care, deci, putea fi mai veche. El presupunea existenţa unor straturi mai vechi şi la Tei şi Crăsani, în schimb considera greşit că staţiunea de la Poiana nu ar fi putut începe înainte de anul 100 î.e.n. Concluzia sa era că problema ,,începuturilor timpurii ale culturii geto-dace" va trebui încă să aştepte pînă la acumularea altor descoperiri de caracter sigur mai vechi.

[10] Pentru întîia oară de către Ion Nestor, Dacia, 7—8, 1937—1940, p. 159—182, din care citez în traducere (p. 178) : ,,Se poate în adevăr dovedi că, împotriva teoriei (*Lehrmeinung*) expuse de V. Pârvan în *Geticele* sale, cultura dacică a epocii Latène nu s-a dezvoltat sub influenţa sau chiar din cultura celtică, ci mai mult ca un fenomen paralel acesteia, din tradiţii hallstattiene sub puternică influenţă sud-tracică şi grecească".

totuşi lămuritoare în acest sens. Preocupat să dea o explicaţie satisfăcătoare romanizării geto-dacilor, Pârvan credea că poate afla premisele favorabile ale acestui proces fundamental al istoriei noastre într-o presupusă orientare culturală spre vest a Daciei, încă din vremurile preistorice : ,,Dacia a ales încă de la 1000 a. Chr. lumea apusului : rezultatul nu putea fi decît romanizarea Daciei'' *(Getica*, p. 646), iar mai departe : ,,Civilizaţia celtică aşa de înrudită cu cea romană prin îndoitul ei izvor de inspiraţie, elenic şi italic, este astfel o introducere la romanism, trăită de geţi efectiv, pînă în stratele cele mai adînci ale populaţiei, încă cu două secole înainte de venirea primilor negustori romani [. . .]'' *(Getica*, p. 724). Avem aici de-a face, se pare, cu o idee istorică preconcepută, care şi-a lăsat amprenta asupra întregului demers ştiinţific şi a concluziilor *Geticelor*. Dacă privim romanizarea ca un proces în esenţă de limbă, nu vedem în ce măsură celţii ar fi putut să o pregătească, iar dacă ea este concepută ca un fenomen de adaptare la formele superioare ale civilizaţiei clasice, atunci este de admis că acţiunea factorului grecesc, mai îndelungată şi mai intensă în Dacia, a jucat sigur un rol mai important. În ultimă instanţă, ***celtismul*** şi ***elenismul*** nu se exclud şi rolul lor în istoria Daciei preromane urmează încă a fi analizat în chip nuanţat, pe baza materialelor acumulate în cursul ultimelor decenii.

În sfîrşit, trebuie relevat meritul lui Pârvan de a fi tălmăcit în termeni istorici atît datele arheologice concrete, acumulate la acea dată, cît şi concluziile de ordin cultural mai larg pe care le-a putut trage pe baza lor. Istoria Daciei preromane este astfel reconstituită pentru întîia oară în liniile ei esenţiale, acceptate şi astăzi de cercetarea istorico-arheologică. Pârvan a înţeles că această istorie este caracterizată printr-o neîntreruptă interacţiune a străvechiului fond etnic şi cultural autohton cu feluritele elemente străine care au intervenit în viaţa sa, într-un fel sau altul, de-a lungul timpului. El a pus faţă în faţă continuitatea geto-dacilor şi discontinuitatea alogenilor, ca laturi de nedespărţit ale unui unic proces de sinteză istorică şi culturală, al cărui rezultat final este formarea poporului român, a limbii şi civilizaţiei sale.

Firul *Geticelor* se sfîrşeşte cu perioada de vîrf a istoriei geto-dacilor sub Burebista şi Decebal, cînd ,,se întemeiază adevărata ***civilizaţie getică modernă***, care, pe ***baze vechi getice***, şi cu înrîuriri ***celtice***, ***greceşti*** şi ***romane*** (aproape de fel ***scitice***, ceva mai multe ***sarmatice)***, va sta ***la temeliile culturii daco-romane***'' (p. 482). Pârvan ştia că această civilizaţie autohtonă se va perpetua şi sub romani, pentru a transmite evului mediu de început elementele sale de bază, acum devenite daco-romane. El intenţiona să dedice o viitoare operă de sinteză ***stratului roman*** şi proiecta chiar o alta consacrată ***adstratului slav***, pentru a cuprinde într-o monumentală trilogie geneza poporului român.

Putem să ne întrebăm dacă aceste proiecte ambiţioase i-ar fi permis lui Pârvan să-şi continue preocupările de arheologie geto-dacă şi eventual să revină după o vreme asupra *Geticelor*, pentru a le pune la

curent cu noile descoperiri şi studii. Oricare ar fi răspunsul, sigur este că Pârvan reuşise înaintea timpuriei sale disparitii să aducă o contribuţie decisivă în acest domeniu fundamental al arheologiei româneşti : pe de o parte, opera în sine, care, indiferent de corectările pe care progresul cunoaşterii şi al metodei i le-au adus şi i le vor mai aduce, rămîne un monument al ştiinţei şi culturii naţionale ; pe de alta, sămînţa generos aruncată pe ogorul cercetării, care va rodi în operele elevilor şi ale elevilor elevilor săi, constituiţi într-o puternică şcoală modernă arheologică românească ; în sfîrşit, impactul scrierilor şi acţiunii lui Pârvan asupra conştiinţei publice, fundamentînd pentru totdeauna poziţia geto-dacilor ca strămoşi ai poporului român şi fixînd rosturile arheologiei geto-dace, ca domeniu prioritar al cercetării noastre istorico-arheologice.

APĂRAREA TERITORIULUI ÎN CETĂȚILE GRECEȘTI ȘI PROBLEMELE ZONEI PONTICE

DE

ALEXANDRU AVRAM

și

GHEORGHE VLAD NISTOR

În cîteva remarcabile studii, Yvon Garlan[1] a propus o periodizare a concepției tactice de apărare a cetății și a teritoriului în lumea greacă. Se distinge o primă perioadă, ,,strategia tradițională'', dominantă pînă în vremea războiului peloponeziac, caracterizată printr-o concentrare a efortului defensiv spre apărarea teritoriului[2]; o a doua etapă, inaugurată de Pericle la Atena, și prevăzînd abandonarea teritoriului și folosirea tuturor mijloacelor în vederea salvării orașului[3]; în sfîrșit, o a treia, marcată de noua tactică a secolului al IV-lea și a epocii elenistice, care, fără a acorda o prioritate unuia dintre cele două elemente, concepea atît teritoriul, cît și orașul, ca factori strategici deopotrivă de importanți, folosiți în mod gradat și în funcție de condiții, ușorul avantaj al orașului constînd doar în faptul ca acesta era un ultim bastion al apărării[4].

Una dintre consecințele îmbrățișării unei asemenea concepții începînd cu secolul al IV-lea este fortificarea teritoriului[5], acțiune care s-a desfășurat în mod organizat sau spontan și care a îmbrăcat felurite forme în lumea greacă, în funcție de condițiile locale.

În acest context, delimitarea principiilor defensive proprii unor cetăți cu un sistem coerent de supraveghere și apărare a teritoriului, bine documentat arheologic sau literar-epigrafic, ni se pare un prim pas necesar în investigarea informațiilor sporadice provenind din alte colțuri ale lumii grecești, chiar și în cazul unei zone cu condiții diferite, cum este spațiul pontic.

Attica și Argolida reprezintă regiuni în care informația abundentă și concentrarea cercetării în ultimul secol au permis o înțelegere mai clară

[1] *La défense du territoire à l'époque classique*, în *Problèmes de la terre en Grèce ancienne* sous la direction de M.I. Finley, Paris-La Haye, 1973, p. 149—160; *Fortifications et histoire grecque*, în *Problèmes de la guerre en Grèce ancienne*, sous la direction de J.—P. Vernant, Paris-La Haye, 1968, p. 245—260; *Recherches de poliorcétique grecque*, Paris, 1974. Vezi, despre această din urmă lucrare și observațiile lui É. Will, *Le territoire, la ville et la poliorcétique grecque*, *Revue historique*, 514, 1975, p. 297—318.

[2] Y. Garlan, *La défense du territoire à l'époque classique*, p. 151—152.

[3] Această ,,etapă'' este, mai degrabă, ,,un intermède placé sous le signe de l'impérialisme'' (Y. Garlan, *Recherches de poliorcétique grecque*, p. 83).

[4] *Ibidem*, p. 83; *La défense du territoire à l'époque classique*, p. 154—155.

[5] *Recherches de poliorcétique grecque*, p. 81—82; *La défense du territoire à l'époque classique*, p. 155—157; *Fortifications et histoire grecque*, p. 257—258.

S C I V A, tomul 33, nr. 4, București, octombrie—decembrie 1982, p. 365—376

a organizării apărării teritoriului. Sisteme defensive asemănătoare sînt presupuse şi în Laconia, Messenia şi, poate, la Theba[6].

Astfel, blocarea la limita *chôrei* a principalelor căi de acces către cetate, prin plasarea unor puternice forturi, crearea unui complex sistem de observare şi semnalizare reprezentat de turnuri aşezate în puncte cu bună vizibilitate, atît către limitele continentale ale teritoriului, cît şi de-a lungul ţărmurilor în scopul semnalizării pericolului către cetate sau către principalele forturi constituie, cel puţin în cazul Atticii, o realitate cunoscută de mai bine de o jumătate de secol[7]. Secolele IV—III î.e.n. reprezintă perioada în care sistemul este definitivat, multe dintre fortificaţii fiind construite acum[8]; unele dintre ele existau însă încă din secolul al V-lea î.e.n.

Discuţia privind tipologia fortificaţiilor din χώρα şi rostul exact al fiecărei categorii ajunge implacabil la problema relaţiei dintre sfera semantică a cuvîntului şi realitatea arheologică corespunzătoare acestuia. Exactitatea folosirii termenilor, chiar şi a celor tehnici, nu este niciodată garantată, şi, din această cauză, se impune confruntarea permanentă cu realitatea arheologică (în puţine cazuri posibilă) sau cu posibilitatea arheologică. Orice încercare de a stabili o tipologie a fortificaţiilor din teritoriul oraşelor greceşti este astfel aprioric depăşită de complexitatea realităţii; cu orice risc, ea este însă necesară.

O primă distincţie se cere a fi făcută: aceea dintre fortificaţiile cu caracter temporar, construite în timpul unei campanii (fie că aparţin cetăţii care se apără, fie că sînt ridicate de o armată străină), şi fortificaţiile cu caracter permanent. Astfel, între un στρατόπεδον şi un φρούριον există posibilitatea unor confuzii, cîtă vreme structura zidurilor poate fi, în unele cazuri, extrem de asemănătoare, iar aceasta cu toate că primul este o fortificaţie construită în timpul unei campanii, iar φρούρια sînt forturi, în general de mari dimensiuni, ce găzduiesc o garnizoană permanentă (φρούρα)[9].

---

[6] F. E. Winter, în *Phoenix*, Suppl. IX, Toronto, 1971, p. 45. În Argolida, de exemplu, fortificaţiile de la Hysiai controlează drumul mai puţin folosit (din sud) dinspre Arcadia, cea de la Mycene controlează drumul principal dinspre istm, iar cea de la Asine joacă rolul pe care Sounion îl are în Attica (*ibidem*, p. 43).

[7] L. Chandler, JHS, 46, 1926, p. 1—22, semnala prezenţa unor forturi şi a altor aşezări fortificate pe linia Kithairon-Parnas: Eleutherai, Oinae, Panakton, Phyle, Dekeleia, Aphidna şi Rhamnous. Studiul mai recent şi mai complet al lui J. McCredie, apărut în *Hesperia*, Suppl. XI, Princeton, 1966, cercetînd toate fortificaţiile din teritoriul rural al Atenei, fie că sînt *Athenian garrison-forts, foreign garrisons*, turnuri de observaţie, staţii de semnalizare, centre fortificate ale unor deme sau acropolele acestora, refugii sau tabere întărite, ajunge la aceeaşi concluzie cu privire la coerenţa sistemului defensiv al Atticii.

[8] J. McCredie, *op. cit.*, p. 102—103, 115.

[9] A.W. Lawrence, *Greek aims in fortification*, Oxford, 1979, p. 159. Exemple de φρούρια şi de φρούραρχοι: la Priene: Hiller von Gaertringen, *Inschriften von Priene*, Berlin, 1906, 19, r. 11; 21, r. 12—13; 22, r. 10; 23, r. 5; 37, r. 9,82, 91, 93, 127, 154—157; la Magnesia: O. Kern, *Inschriften von Magnesia am Meander*, Berlin, 1900, nr. 14, r. 10; 15b, r. 25—26; 105, r. 72; la Pergam: OGIS, 338, r. 15—16; la Ephes: Syll³, 363, r. 13 (cf. M. Holleaux, RÉG, 1916, p. 29—45); la Pidasa: L. Robert, Gnomon, 42, 1970, p. 600; în Creta: OGIS, 119, r. 6; în Cnidos: Polyb., 16, 11, 1; în Egipt: OGIS, 20, r. 2; 111, r. 16; lîngă Gela, la Phalarion: Diod. Sic., 19, 107 (cf. P. Orlandini, Kokalos, 2, 1956, 2, p. 171); în teritoriul Eretriei: Filla A.W. Lawrence, *op. cit.*, p. 176); la Messina: Diod. Sic., 14, 57, 4—6 etc. Există φρούρια fără ziduri, constituite din cîteva „barăci" şi un turn de observaţie aşezat în punctul cel mai înalt, ca la Takekale, la 30 km de Priene sau Megala Vaetsa, în χώρα cetăţii Sicyone (A.W. Lawrence, *op. cit.*, p. 176 şi 443, n. 7).

În general, o armată în campanie, în condiţiile unei staţionări mai îndelungate, construia cîteva forturi în puncte mai importante, foarte rare fiind cazurile de fortificare a întregii tabere[10]. Aceste fortificaţii refolosesc uneori vechi turnuri de apărare şi de observaţie, ceea ce complică şi mai mult determinarea exactă a scopului construcţiei[11].

Sistemul defensiv al teritoriului cuprinde, în principiu, două categorii importante de fortificaţii : forturile (de obicei numite φρούρια), găzduind o garnizoană şi turnurile (πύργοι), cu sau fără incintă, incluse sistemului defensiv al cetăţii, ca rezultat al unei iniţiative publice sau private[12]. Φρούρια plasate la limitele teritoriului, în scopul apărării acestuia, „non qu'elles constituent une ligne Maginot ou Siegfried, mais elles couvrent un canton de la région frontière"[13] ; ele reprezintă un tip de fortificaţie în teritoriu, bine documentat în lumea greacă, cu o mare complexitate de forme şi cu evoluţii dintre cele mai diverse[14].

Un asemenea φρούριον este documentat în zona pontică lîngă Anchialos de o cunoscută inscripţie, relatînd desfăşurarea unui război dintre Mesembria şi Apollonia[15]. Acest fort se află situat în Pereea Apolloniei şi este apărat de o garnizoană de soldaţi apolloniaţi[16], prezentînd analogii frapante cu alte forturi, ca cel din Pereea insulei Samothrace[17], desemnat prin termenul de χωρίον[18].

Probabil tot un fort în teritoriul rural al cetăţii trebuie să fie şi acel τεῖχος menţionat în χώρα Chersonesului, cu două ocazii epigrafice distincte, a doua referindu-se la unul dintre generalii lui Mithridate, Diophante din Sinope[19]. Atestarea arheologică a acestei fortificaţii în nord-estul Crimeei, între Kerkinitis şi Kalos Limen, pare a confirma teza existenţei aici a unui fort, chiar dacă sensul uzual al termenului folosit este mai restrîns[20]. Τεῖχος apare des în toponimia unor zone de contact greco-barbare, de pildă pe coasta tracă a Propontidei : Heraion Teichos, Daunion Teichos, Didyma Teichê, Serreion Teichos sau Agoraion Teichos. Izvoarele amintesc construirea unor τείχη de către Alcibiade[21] sau acel τεῖχος oferit de către Seuthes lui Xenophon[22].

---

[10] Thuc., 6, 97, 5 ; 7, 4, 4 ; Diod. Sic., 14, 63, 3; 14, 72, 3–4.

[11] A.W. Lawrence, *op. cit.*, p. 162–163.

[12] *Ibidem*, p. 159.

[13] L. Robert, *op. cit.*, p. 599.

[14] De pildă, aşezări indigene transformate în φρούρια greceşti, care apoi evoluează în *poleis*, ca la Vassallaggio, Sabucina şi Morgantina, în Sicilia (P. Orlandini, Kokalos, 8, 1962, p. 116) sau mici oraşe greceşti supuse, incluse deci teritoriului unei cetăţi vecine, transformate în φρούρια după plecarea celei mai mari părţi a populaţiei ,de exemplu la Pidasa, transformată în φρούριον milesian (L. Robert, *op. cit.*, p. 600).

[15] D.M. Pippidi, E. Popescu, Dacia N.S., 3, 1959, p. 235–258 ; cf. J. şi L. Robert, RÉG, 74, 1961, p. 187–201 (nr. 419) ; IGB², 388 bis.

[16] J. şi L. Robert, RÉG, 74, 1961, p. 195–196.

[17] *Ibidem*, p. 196.

[18] P. Roussel, BCH, 63, 1939, p. 133–141 (vezi, în special, textul inscripţiei publicate la p. 133–134, r. 26 şi comparaţiile cu IG, XII, 8, A şi B de la p. 137–139) ; cf. L. Robert, Gnomon, 35, 1963, p. 79.

[19] Syll³, 360 ; 709.

[20] O.D. Daševskaja, VDI, 1964, 3, p. 149–154 (apud L. Robert, Gnomon, 42, 1970, p. 600).

[21] Plut., *Alcib.*, 36,3 ; 37, 6 ; Xen., *Hell.*, 1, 5, 17 ; 2, 1, 25 ; Corn. Nep. *Alcib.*, 7, 4.

[22] Xen., *Anab*, 7, 2, 11.

Un termen mai rar întîlnit, care desemnează uneori şi forturi este χάραξ[23]. În acest sens, nu lipsită de interes apare existenţa toponimului Χάραξ din Crimeea, atestat în epocă romană, antecedentele elenistice nefiind însă excluse[24].

În aceeaşi direcţie trebuie purtată şi discuţia asupra fortificaţiei de la Albeşti[25], în teritoriul rural al Callatidei. Această fortificaţie din secolul al IV-lea î.e.n., pe care autorii săpăturii o consideră a se fi dezvoltat pe locul unei aşezări autohtone preexistente[26], pare a fi fost un φρούριον, avînd în vedere dimensiunile, ştiut fiind faptul că φρούρια pot fi şi fortificaţii cu aspect de πύργοι, dar cu alte dimensiuni decît cele ale turnurilor obişnuite[27].

Cît priveşte sensul termenilor întîlniţi în izvoarele literare şi în inscripţiile greceşti pentru a desemna turnurile şi alte tipuri de fortificaţii rurale din aceeaşi categorie (πύργος, τύρσις, χωρίον, ἔπαυλις, ἐπαύλιον, περιπόλιον, βᾶρις), discuţia a reţinut în repetate rînduri atenţia cercetătorilor. Descoperirea în teren, în unele zone ale lumii greceşti, a unor anumite construcţii ce ar putea justifica atribuirea uneia din aceste denumiri a adus permanent noi elemente de sprijin.

Un excurs în texte şi inscripţii ne permite să discutăm pentru termenii mai sus citaţi mai multe sensuri, care rezultă din context. Πύργος şi τύρσις, însemnînd, în sens general, ,,turn'', desemnează, în cele mai multe cazuri, ,,turnurile de cetate'', uneori chiar zidurile, în general[28], însă primul din aceşti termeni se foloseşte uneori şi pentru a desemna un ,,turn de casă'' (parte componentă a unui tip de clădire)[29]. Prin extensie, termenii au ajuns, însă, să desemneze, în unele texte şi în cîţiva papiri, o ,,fermă'', o locuinţă rurală, servind scopuri de exploatare agricolă *(Wirtschaftsgebäude)*, aceasta fiind, însă, în cele mai multe cazuri fortificată, uneori reşedinţă a unui aristocrat funciar local *(manor house*, într-o anu-

---

[23] Vezi χάραξ de la Leontopolis (L. Robert, *Collection Froehner*, I. *Inscriptions grecques*, Paris, 1936, nr. 73, r. 8–9); la Ephes: Syll[3], 363 (cf. M. Holleaux, RÉG, 1916, p. 29–45).

[24] Ptol., 3. 6, 2; V. D. Blavatskij, *Očerki voennogo dela v antičnyx gosudarstvax Severnogo Pričernomor'ja*, Moscova, 1954, p. 132–133 (şi fig. 61). La origine, acest fort fusese o întăritură a taurilor: cf. idem, MIA, 19, 1951.

[25] A. V. Rădulescu, N. Cheluţă-Georgescu, M. Munteanu-Bărbulescu, în *Materiale şi cercetări arheologice*, Oradea, 1979, p. 167–173.

[26] *Ibidem*, p. 172; pentru analogii în Sicilia vezi n. 14.

[27] A. W. Lawrence, *op. cit.*, p. 159.

[28] Acesta este sensul originar pentru πύργος. La Homer sensul este numai de turn sau de zid, în general: *Il.*, 3, 153; 4, 462; 6, 263; 386 (πύργον...'Ιλίου); 431; 7, 338; 9, 574; la fel, la Plat., *Crit.*, 116a (πύργους καὶ πύλας). Autorii militari înţeleg exclusiv ,,turn'' de cetate prin πύργος: vezi, pentru Xenophon, F. Vollbrecht, *Wörterbuch zu Xenophons Anabasis*, ed. a V-a, Leipzig, 1883, s.v. πύργος; Ain. Tact., 32,1 (ed. Köchly şi W. Rüstow, *Griechische Kriegsschriftsteller*, I, Leipzig, 1853); Phil. Byz., *passim*, cu excepţia de la 5, 79, 1 unde πύργος ,,muss...mit *Befestigung* übersetzt werden''; cf. *Philons Mechanik. Exzerpte aus dem VII. und VIII. Buch (vulgo Buch V)*. ed. H. A. Diels şi E. Schramm (= *Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, philosophisch-historische Klasse*. 1918–1919), p. 17, n. 1. Vezi şi inscripţia de la Smyrna, Syll[3], 961. Pentru τύρσις, în acelaşi sens: Xen., *Anab.*, 4, 4, 2.

[29] Exemplul cel mai cunoscut: Ps.–Dem., *Contra Euerg. et Mnesib.*, 56–57. comentat de D. M. Robinson, *Excavations at Olynthus*, Part XII. *Domestic and public architecture*, Baltimore, 1946, p. 31, n. 97; J. H. Young, *Hesperia*, 25, 1956, 2, p. 133–134.

mită accepție, asupra căreia vom reveni)[30]. Termenilor de πύργος și τύρσις, în acest sens, li se adaugă și alții, mai mult sau mai puțin specializați : χωρίον[31], ἔπαυλις (ἐπαύλιον)[32], βᾶρις[33].

În alte cazuri contextul în care πύργος și τύρσις sînt menționați ne îndeamnă să vedem în acești termeni turnuri izolate, fie că ele sînt de semnalizare, sau de supraveghere a coastei ori a teritoriului[34].

Asemenea turnuri, plasate pe coastă sau în interiorul teritoriului, pot fi uneori grupate, formînd adevărate fortificații cu scopuri defensive, de tipul forturilor, avînd, în același timp, și funcția de a adăposti popu-

---

[30] Pentru πύργος, în această accepție, se pot da, mai ales, exemple din textele biblice (Marc., 12, 1 ; Isaia, 5 ,1 sq. ; Luc., 14, 28) și din papiri : BGU II 650, 8 = Wilcken, *Chrest.*, 365 (46—47 e.n.) ; *P. Lond.*, II, p. 186, nr. 216, 10 = Wilcken, *Chrest.*, 192 (94 e.n.) etc. (vezi alte exemple la F. Preisigke, Hermes, 54, 1919, 4, p. 427, n. 1. Vezi și Paus., 1, 30, 4. Exemple în inscripții : IG, XII, 5, 872, r. 53 ; OGIS, 615 (epocă romană : după 260 e.n. ; cf. E. Meyer, Hermes, 55, 1920, p. 101) ; IGB², I, 57, r. 7—10 (Odessos ; epocă romană : 14—37 e.n.). Vezi, pentru această accepție a termenului, alături de F. Preisigke, *op. cit.*, p. 423 — 432 și de E. Meyer, *op. cit.*, p. 100—102 (cf. p. 334—336), J. Hasebroek, Hermes, 57, 1922, 4, p. 621—623 ; U. von Wilamowitz-Moellendorff, Sitzungsberichte der kaiserlichen preussischen Akademie der Wissenschaften, 1906, 4, p. 63—64, n. 4 ; P. Grimal, MEFR, 56, 1939, 1—4, p. 46 ; D. M. Robinson, *Olynthus*, XII p. 81, n. 8. Același sens rezultă clar din context și pentru τύρσις în unele cazuri : Xen., *Anab.*, 7, 2, 21, unde este descrisă întîlnirea dintre Xenophon și Seuthes ; *villa* este asemănătoare cu cea descrisă la 7, 8, 12—15, situată în Pergam ; cf. D. P. Dimitrov, în *Studia in honorem D. Decev*, Sofia, 1958 (cu rezumat în franceză), p. 699. Corespondentul latinesc este, evident, *turris* (în această accepție la Tit. Liv., 33, 48).

[31] Χωρίον apare, în acest sens, mai ales, în inscripțiile de epocă elenistică din Asia Mică ; vezi C.B. Welles, *Royal correspondence in the hellenistic period. A study in Greek epigraphy*, edizione anastatica, Roma, 1966, nr. 12, r. 2 ; cf. p. 93 ; pentru acest savant, χωρίον are aproape același sens cu βᾶρις (p. 65) ; *contra* : H. Kreissig, Eirene, 15, 1977, p. 8, unde χωρίον este identificat cu ἔπαυλις, „a fortified country-house with a relatively large *chōra*'' (pentru ceea ce H. Kreissig înțelege prin βᾶρις, vezi *infra*, n. 33). Βᾶρις înseamnă, însă, exact același lucru în inscripțiile elenistice din Asia Mică, critica fiind, astfel, după părerea noastră, lipsită de conținut. Χωρίον, în sens de fortificație în teritoriu, la Xen., *Anab.*, 4, 2, 1. Pentru sensurile termenului Χωρίον, vezi L. Robert, *Études épigraphiques et philologiques*, Paris, 1938, p. 260, n. 1 ; idem, Gnomon, 42, 1970, p. 588—589.

[32] În majoritatea cazurilor, clădirile desemnate prin acest termen au și o pronunțată funcție defensivă, de exemplu la Polyb., 4, 4. 1 (forțarea de către etolieni a unui ἐπαύλιον în războiul contra messenienilor) ; OGIS, 765, r. 13 (cca. 270 î.e.n., ; Priene) ; eventual, Syll³, 364, r. 68 (297 î.e.n. ; Ephes) ; C.B. Welles, *op. cit.*, nr. 3, r. 98 (cf. p. 334—335 ; „there was probably no sharp distinction between the terms ἐπαύλιον and βᾶρις ''). Vezi și Y. Béquignon, Revue archéologique, 5e série, 28, 1928, 2, p. 195.

[33] C.B. Welles, *op. cit.*, nr. 18—20 ; OGIS, 221 (cf. L. Robert, *Études épigraphiques et philologiques*, p. 260). Vezi și T. Zawadzki, *Z zagadnień struktury agrarno-spolecznej krajow maloazjatyckich w epoche hellenizmu* (rezumat în engleză), Poznan, 1952, p. 69—70. Termenul, de origine hittită (C.B. Welles, *op. cit.*, p. 320) apare, mai ales, în Asia Mică, unde este întîlnit și ca nume de localitate, în Pisidia (Plin., *Nat. hist.*, 5, 147 ; Ptol., 5, 5, 5) și ca munte, în Armenia (Fl. Jos., *Ant. iud.*, 1, 3, 6). Βᾶρις este întotdeauna fortificat, e un castel de țară, unde se refugiază locuitorii din teritoriu, în caz de pericol (H. Kreissig, *op. cit.*, p. 7). Βᾶρις poate, uneori, să însemne, pur și simplu, „turn'' : Fl. Jos., *Ant. iud.*, 10, 11, 7 ; 11, 14, 6 ; IGB², I, 400, r. 5 (Apollonia ; epocă romană : sec. I sau II e.n. ; cf. G. Mihailov, p. 370). La Flavius Josephus și orașul Tyr este numit βᾶρις (*Ant. iud.*, 12, 4, 11).

[34] Este vorba, mai ales, de toponime, desemnînd localități de coastă : Πύργος τῆς φάρου (Egipt) : Strab., 17, 1, 6 ; Plin., *Nat. hist.*, 36, 83 ; τετραπυργία (fortificație compusă din patru turnuri de pe coasta cireniană : Strab., 17, 3, 22 („zum Schutze des Hafens'' : F. Preisigke, *op. cit.*, p. 429). Pe coasta Spaniei este documentată localitatea Πύργοι λευκοί ; dealtfel, acolo se aflau mai multe asemenea „turnuri'' (*turres*) vizibile încă în epoca lui Titus Livius (23, 19, 16) și fiind folosite contra tîlharilor (*aduersus latrones utuntur*). Asemenea *turres* există și în Africa (vezi *infra*, n. 69).

laţia rurală în vremuri vitrege[35]. În unele cazuri se foloseşte cu această accepţie şi termenul de περιπόλιον [36]. În sfîrşit, termenul de πύργος poate să însemne, în rare cazuri, şi mormînt monumental, care, la nevoie, poate fi exploatat în scopuri defensive, cel puţin în viziunea unui strateg ca Philon din Bizanţ [37].

Faţă de o asemenea varietate de sensuri şi avînd în vedere şi existenţa unor texte mai neclare, incapabile de a pleda cu hotărîre pentru o singură accepţie a termenilor pe care îi discutăm, nu este de mirare faptul că în literatura de specialitate s-au emis interpretări diferite. Nu vom zăbovi asupra unor interpretări unilaterale, ca cea a lui Y. Béquignon[38], care vede în πύργοι diviziuni teritoriale militare ale unui oraş, ci vom încerca să supunem discuţiei păreri fondate pe o documentaţie mai variată, de natură epigrafică, literară şi arheologică.

Reluînd idei mai vechi, exprimate la începutul secolului de unii savanţi germani[39] şi adăugînd bogate argumente arheologice, unii istorici au văzut în πύργοι „ferme", „case rustice", cuprinzînd un turn şi o incintă. Acest tip de construcţie, des întîlnit în lumea elenistică[40], a fost pus în evidenţă cu ocazia descoperirilor de la Sounion[41], Siphnos[42], iar în zona pontică a acelora de la Chersones[43]. Fără îndoială că interpretările lui M.I. Rostovtzeff[44] şi D.W.S. Hunt[45] (acesta din urmă despre πύργοι de la Teos menţionaţi în CIG, 3 064), bazate, mai ales, pe date epigrafice şi referindu-se la „castele" ale aristocraţiei funciare din regatele elenistice *(fortified manor houses)*, de unde o seamă de concluzii cu privire la asemănarea relaţiilor sociale din această zonă cu „feudalismul european"

---

[35] Τετραπυργία : Plut., *Eum.*, 8 (şi în alte scopuri, în afară de cel defensiv ; cf. P. Grimal, *op. cit.*, p. 49). Asemenea fortificaţii apar, mai ales, în epoca romană (A.W. Lawrence, *op. cit.*, p. 178 ; D. P. Dimitrov, *op. cit.*, p. 700 ; Flav. Jos. *Ant. iud.*, 13, 2, 1. Πύργος apare clar în sens de φρούριον într-o inscripţie de la Priene (F. Hiller von Gaertringen, *op. cit.*, nr. 4, r. 50—52 : φρούραρ [χος] . . . διεφύλα [ξε] τὸμ [π]ύρ[γ]ογ (sic !)). Cf., eventual, o inscripţie de la Rhodos la M. Holleaux, *Études d'épigraphie et d'histoire grecque*, I, Paris, 1938, p. 429, r. 3—6 (cf. p. 431). Despre πυργίον dintr-o scrisoare a lui Eumenes al II-lea (181—180 î.e.n. : M. Segrè, Clara Rhodos, 9, 1938, p. 190, r. 17—18), autorul comentariului susţine că „poteva servire eventualmente anche a scopo militare, ma soltanto circostanze eccezionale : scopo principale. in tempi normali, doveva essere il pacifico stanziamento agricolo" (p. 194—195).

[36] Syll[3], 568—570 ; cf. M. Segrè Rivista di filologia e d'istruzione classica, 61 (11), 1933, 3, p. 385 şi n. 1 ; G. Jacopi, Clara Rhodos, 6—7, 1932—1933, p. 422—424, nr. 43, r. 31 („se deve trattare d'un fortilizio, forse posto a difesa del porto" — p. 424) ; eventual, J. Hatzfeld, BCH, 48, 1920, p. 85, nr. 18, r. 8.

[37] 5, 86, 86. Morminte în formă de turn sînt întîlnite în Orient în epoca romană tîrzie (L. Robert, Hellenica, 11—12, 1960, p. 296—297 — mormînt în formă de turn în Siria).

[38] Y. Béquignon, *op. cit.*, p. 198—202.

[39] Vezi lucrările lui U. von Wilamowitz-Moellendorff, E. Meyer, F. Preisigke, J. Hasebroek citate la n. 30.

[40] P. Grimal, *op. cit.*, mai ales, p. 49—50.

[41] J. H. Young, *op. cit.*, p. 122—146.

[42] Idem, AJA, 60, 1956, 1, p. 51—55 (şi pl. 38—39).

[43] J. Pečirka, în *Problèmes de la terre en Grèce ancienne*, Paris — La Haye, 1973, p. 113—147 ; idem, M. Dufkova, Eirene, 8, 1970, p. 123—174. Vezi şi ferma dintre Pantikapaion şi Myrmekion (secolele III—I î.e.n.) din Regatul Bosporan : V.F. Gajdukevič, *Das Bosporanische Reich*, Berlin, 1971, p. 164.

[44] *The social and economic history of the hellenistic world*[2], Oxford, 1959, I, p. 508.

[45] JHS, 67, 1947, p. 68—75, mai ales p. 70—71, unde se arată că πύργοι erau fermele unei aristocraţii agrare, iar denumirea acestora arată numele proprietarilor iniţiali.

nu mai pot fi susţinute[46]; în schimb, interpretarea datelor arheologice de către J.H. Young[47] şi J. Pečirka[48] ca ferme în teritoriul oraşelor greceşti ni se pare convingătoare.

O bună parte din construcţiile de acelaşi tip au fost interpretate, însă, şi ca fortificaţii în teritoriu (fie ele incluse într-un sistem defensiv organizat, fie numai locuri de refugiu) sau de coastă, contra piraţilor. Astfel turnurile din unele insule greceşti au fost apropiate de H. A. Ormerod de περιπόλια, care apar în unele inscripţii[49], incinta turnurilor fiind considerată un loc adiţional de refugiu[50]. Cît priveşte turnurile din Thasos, A. Bon[51] le-a considerat, în funcţie de dispunere şi de unele particularităţi de construcţie, fie fortificaţii de coastă contra piraţilor[52], fie locuri de refugiu ale populaţiei rurale în vremuri de război[53] sau turnuri de semnalizare[54], toate însă cu scopul general de a apăra coasta[55]. Acelo-

---

[46] Vezi observaţiile lui J. şi L. Robert. RÉG, 62, 1950, p. 183, nr. 173: „la notion de *féodalité européenne*, que l'on compare peut difficilement éclairer la chose". Desigur, nu intenţionăm să ne referim la vasta literatură de specialitate recentă, unanimă în a combate teoria „feudalismului" elenistic, care făcuse cîndva carieră în perioada interbelică, mai ales prin autoritatea lui M. I. Rostovtzeff.

[47] J.H. Young. Hesperia, 25, 1956, 2, respinge interpretările turnurilor de la Sounion ca forturi (p. 131), turnuri de pază şi observaţie (p. 131—132), faruri (p. 132), morminte monumentale (p. 132), turnuri de semnalizare (p. 132; cf. idem, AJA, 60, 1956, p. 51), refugii din calea piraţilor (p. 132—133). Descrierea şi datarea celor 6 turnuri (p. 122—131): 1. „Princess Tower" (fig. 1; pl. 34 a—c): cca. 450—425 î.e.n. (poate reconstruit în secolele II—I î.e.n.); 2. „Cliff Tower" (fig. 2; pl. 35 a—b): sfîrşitul secolului al IV-lea î.e.n.; 3. „Golden Pig Tower" (fig. 3; pl. 35 c—d): sfîrşitul secolului al IV-lea începutul secolului al III-lea î.e.n.; 4. „Yellow Tower" (fig. 4, pl. 36 a—b): poate, în secolul al IV-lea î.e.n.; 5. „Red Tower" (fig. 5, pl.36 c—d; 37 a—b): secolele IV—II î.e.n.; „Hilltop Tower" (fig. 6, pl. 37 c—d): nedatabil (poate secolele V—IV î.e.n.). Turnurile 1 şi 3 au incinte (αὐλή) de formă rectangulară (fig. 7). „We may safely conclude that all were in fact parts of country estates" (p. 141); tot ferme sînt considerate şi turnurile de la Siphnos (p. 142), iar „Red Tower" este pus în legătură şi cu operaţii de minerit (p. 142).

[48] J. Pečirka, *op. cit.*, rezumă rezultatele obţinute de arheologul sovietic Strželetskij, care a studiat 26 de ferme construite în ultimele decenii ale secolului al IV-lea î.e.n., dintre care 15 încă în uz în secolul I e.n. (p. 142—143). Savantul cehoslovac găseşte analogii în restul lumii greceşti şi arată, în acelaşi timp, că în categoria fermelor nu trebuie incluşi toţi πύργοι, multe dintre aceste construcţii avînd şi o altă utilitate (p. 123).

[49] H. A. Ormerod, Annals of Archaeology and Anthropology, 11, 1924, 1, p. 31—36. „The towers are placed for the most part in the more fertile parts of the island at a distance from a town and probably served as temporary refuges in the case of a raid, the towers sheltering the men and the courts the flocks. Some of them were perhaps intended to serve rather as forts to ward off attack than as mere places of refuge" (p. 31). Aceste turnuri considerate περιπόλια (analogii: Syll^3, 567—570) „when the islands were attacked by enemies or marauders, served not only as refuges, but also as strong points, from which troops could operate to protect the countryside" (p. 35).

[50] *Ibidem*, p. 36.

[51] A. Bon, BCH, 54, 1930, p. 147—194; cf. D. Lazaridis, *Thasos and its Peraia*, Atena, 1971 (*Ancient Greek cities*, nr. 5), p. 51. A. Bon studiază 26 de turnuri situate pe malul mării, pe cîte o înălţime dominantă, pe versanţi sau în văi, în interiorul insulei etc. Cel mai des apar turnuri pătrate cu o incintă (în interiorul insulei, de exemplu Helleniko, Hevraio — p. 178). Multe sînt situate în regiuni fertile ale insulei (p. 180—182; dealtfel, acest fapt l-a determinat pe P. Grimal, *op. cit.*, p. 49—50 să considere aceste turnuri „maisons rustiques"). Turnurile sînt databile în secolele VI—III î.e.n., cele mai multe în secolele IV—III î.e.n. (p. 178—179).

[52] A. Bon, *op. cit.*, p. 184.

[53] *Ibidem*, p. 186—187.

[54] *Ibidem*, p. 188.

[55] *Ibidem*, p. 191.

raşi scopuri trebuie să le fi servit şi turnurile din insulele Skiathos şi Peparethos[56].

În ceea ce ne priveşte, considerăm că interpretările analizate pînă acum sînt, în multe cazuri, complementare. Din unele particularităţi arhitectonice şi, mai ales, prin dispunerea lor pe coastă, unele turnuri pot fi considerate, fără îndoială, fortificaţii de coastă (de exemplu, cele din insule), în schimb cele surprinse arheologic în teritoriul unor oraşe greceşti, despre care ştirile antice menţionează că se aflau mult în interior, pot fi pur şi simplu fortificaţii (locuri de refugiu, mici forturi, puncte de sprijin pentru operaţiuni militare în χώρα) sau ferme fortificate, capabile să ofere protecţie celor ce le lucrau[57]. În bazinul pontic, construcţiile din peninsula Heracleotică sînt în mod clar *homestead farms*, ceea ce nu înseamnă, însă, că nu puteau fi valorificate şi în scopuri defensive, cel puţin ca locuri de refugiu.

Mai dificilă apare problema includerii unor toponime plasate în Pontul Stîng într-una din categoriile analizate mai sus : Νεοπτολέμου πύργος[58], Λαϊκός πύργος[59], *Stratonis (Turris)*[60], *Turris Muca*[61] . . . πύγρος . . .[62]. Dificultatea constă, pe de o parte în faptul că menţiunile sînt, cu o singură excepţie, tîrzii (secolele II—III e.n.), pe de altă parte, în neputinţa de a corobora aceste ştiri prin date arheologice, în lipsa unor cercetări în teren. Asupra unora din aceste toponime (cele situate pe teritoriul Dobrogei) s-a emis, mai întîi, părerea că reprezentau fortificaţii de coastă din epoca romană[63] şi, mai recent, ipoteza că toponimele în discuţie ar fi mai vechi decît epoca în care ele sînt menţionate, originile lor putînd fi plasate în epoca elenistică, cînd aceste localităţi ar fi fost doar nişte ferme în χώρα oraşelor greceşti[64]. În ceea ce ne priveşte, ne limităm, în cele ce urmează la cîteva observaţii. Subliniem, în primul rînd, înrudirea dintre aceste toponime. *Stratonis* (formă de genitiv, care a fost, pe bună dreptate, întregită *Stratonis turris*) este aproape sigur o traducere în limba latină a unui Στράτωνος πύργος [65]. Amintim, în acest sens, localitatea Στράτωνος πύργος din Palestina, despre care Strabon ne spune că era denumirea mai veche pentru Cae-

---

[56] C. Fredrich, Mitteilungen des kaiserlichen Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung, 31, 1906, p. 99—128 : 2 turnuri pe insula Skiathos din a doua jumătate a secolului al IV-lea î.e.n. (p. 104—105) şi 4 turnuri pe insula Peparethos (Selinus) din secolul al IV-lea î.e.n. (p. 124—127 şi fig. 16).

[57] Y. Garlan, *Fortifications et histoire grecque*, p. 257—258.

[58] Strab., 7, 3, 16 (C. 7. 306).

[59] I. Stoian, SCIV, 2, 1951, 2, p. 150—151 ; *idem*, Dacia ,N.S., 3, 1959, p. 385 ; cf. J. şi L. Robert, RÉG, 1961, nr. 426 ; C.I. Balmuş, SCIV, 4, 1953, 3—4, p. 725 (cf. R. Vulpe, SCIV, 4, 1953, 3—4, p. 738—739) ; R. Vulpe, în DID, II, p. 143.

[60] *Tab. Peut.*, col. 506—512, 8, 4 ; *Scut. Dura Eur.*, 12 ; cf. R. Vulpe, DID, II, p. 205, n. 131.

[61] CIL III, 7533 = G. Tocilescu, AEM, 6, 1882, p. 11, nr. 19 ; idem, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*. Bucureşti, 1900, p. 108—109, nr. 2 ; cf. V. Pârvan, ARMSI, 37, 1915, p. 433 ; I.I. Russu, SCIV, 10, 1959, p. 139—140 ; I. Stoian, *Tomitana*, Bucureşti, 1962, p. 71 nr. 4.

[62] M. Bărbulescu-Munteanu, în *Actes du VIIe Congrès international d'épigraphie grecque et latine (Constantza, 9—15 septembre 1977)*, Bucureşti-Paris, 1979, p. 331 (şi fig. 1, r. 9) ; idem, Pontica, 11, 1978, p. 127—136 (p. 129 ; fig. 1, r. 9).

[63] A. Suceveanu, RRH, 13, 1974, 2, p. 229 : „ce *pyrgos-turris* représente, sans doute, une fortification typique pour un *limes*".

[64] E. Doruţiu-Boilă, SCIVA, 26, 1975, 2, p. 219—224.

[65] R. Vulpe, DID, II, p. 205, n. 131 ; *contra:* A. Aricescu, Pontica, 8, 1975, p. 322.

sareea Stratonis[66]. Pe de altă parte, aceste fortificaţii trebuie să fi fost destul de aproape de coastă. Acest lucru este sigur pentru Νεοπτολέμου πύργος menţionat lîngă Tyras de către Strabon[67]; cît despre *Stratonis (turris)*, localizarea sa probabilă este la Tuzla[68].

Înrudirea dintre aceste toponime ne îndeamnă să le datăm pe toate în aceeaşi epocă; în cazul acesta alegem datarea cea mai timpurie, anume cea oferită de πύργος menţionat de Strabon, ceea ce înseamnă cel mai tîrziu secolul I î.e.n.. În ceea ce priveşte funcţia acestor πύργοι *(turres)*, nedispunînd de date arheologice, iar termenul în sine nefiind, după cum am văzut, concludent, nu putem să ne pronunţăm. Sîntem totuşi tentaţi să apropiem aceste toponime de construcţiile menţionate în Africa şi Spania, îndreptate contra tîlharilor şi atacurilor barbare (secolele II—I î.e.n.)[69], cu menţiunea că fortificaţiile de care ne ocupăm ar putea fi, eventual, mai vechi. Chiar dacă admitem că localităţile desemnate prin πύργος *(turris)* au fost la origine ferme elenistice, trebuie, oricum, să le considerăm, date fiind analogiile, ferme fortificate, refugii, contribuţia lor în cadrul apărării teritoriului fiind, deci, în afară de orice îndoială. De asemenea, indiferent de originea lor şi de scopul căruia îi vor fi servit în epoca greacă, dat fiind caracterul lor fortificat, considerăm că aceste construcţii au putut fi valorificate mai tîrziu, în epoca romană, în cadrul unui sistem defensiv de coastă[70].

Apărarea teritoriului oraşelor greceşti din zona pontică este completată uneori prin ridicarea unor valuri de pămînt[71], ca cele din peninsula Taman, în legătură, probabil, cu tradiţii locale [72], ca cele două valuri prevăzute cu şanţuri din teritoriul oraşului Pantikapaion (unul datînd cel mai tîrziu din prima jumătate a secolului al V-lea î.e.n., celălalt fiind ulterior, dintr-o perioadă încă neprecizată)[73] şi valul cu şanţ de la limita necropolei tumulare a Histriei, probabil preelenistic [74].

Puţinele date epigrafice şi arheologice asupra cărora am zăbovit în rîndurile de mai sus nu au, desigur, putinţa de a indica în cetăţile greceşti

---

[66] Strab.: 16, 2, 27 (C. 16, 758).

[67] 7, 3, 16: Ἐπὶ δὲ τῷ στόματι τοῦ Τύρα πύργος ἐστὶ Νεοπτολέμου καλούμενος.

[68] P. Nicorescu, BCMI, 9, 1916, p. 72.

[69] *Anonymus belli hisp.*, 8, 2 (apud E. Hübner, Hermes, 3, 1869, p. 252; cf. P. Grimal, *op. cit.*, p. 55): *hic etiam* [Hispania — n.a.] *propter barbarorum crebras excursiones omnia loca, quae sunt ab oppidis remota, turribus et munitionibus retinentur; sicut in Africa, rudere, non tegulis teguntur; simulque in his habent speculas et propter altitudinem longe lateque prospiciunt.* Cf. Tit. Liv., 23, 19, 6: *multas et locis altis positas turres Hispania habet, quibus et speculis et propugnaculis aduersus latrones utuntur.*

[70] A. Suceveanu, *op. cit., passim.*

[71] În lumea greacă sînt atestate şi numeroase ziduri, ce barează căi de acces către oraşe sau puncte strategice, de exemplu, în istmul Methanei (Thuc., 4, 4, 2; 13, 1; 45, 2); cel construit în 550 î.e.n. de atenianul Miltiades pentru a preveni atacurile tracilor în pen. Gallipoli (Hdt, 6, 36, 2), consolidat un secol mai tîrziu (Plut., *Per.*, 19) şi, din nou, de către spartani în 399 (Xen., *Hell.*, 8, 71, 2; 9, 7, 1); cel ce traversa oraşul Aniphoritis (A.W. Lawrence, *op. cit.*, p. 167); aşa-numita *Dema*, zid ce bara o cale de acces între Atena şi Eleusis (A.W. Lawrence, *op. cit.*, p. 169—171) etc. Există şi ziduri de închidere de către invadatori a unei zone, ca în 426, cînd spartanii blochează Termopile (Thuc., 3, 92).

[72] V. D. Blavatskij, *op. cit.*, p. 100.

[73] *Ibidem*, p. 100—103. În valul mai vechi (4 km vest de Pantikapaion) este cuprins şi „Curganul de aur" (p. 101, fig. 50). Valul mai nou (p. 102, fig. 51) are o lungime de 32 km, o lăţime la bază de 28,4 m şi un şanţ larg de 14,2 m. Este situat la 30 km vest de Pantikapaion.

[74] P. Alexandrescu, Dacia, N.S., 22, 1978, p. 340—341. Valul are 2 km şi urmează direcţia VSV—ENE (fig. 7).

din zona pontică un sistem defensiv organizat, în genul celor atestate în Attica sau Argolida. A existat, în schimb, în mod constant, cel puţin de la sfîrşitul epocii clasice, un efort pentru apărarea teritoriului, fie că este vorba de o preocupare publică (construirea de către cetate a unor fortificaţii cu scop pur militar în teritoriu, eventual a valurilor de apărare) sau privată (fortificarea fermelor). Dacă această afirmaţie este, în prezent, slab susţinută de foarte săraca evidenţă arheologică, după cum am avut deja ocazia să menţionăm, în schimb, istoriceşte, ea apare cu totul explicabilă în condiţiile frecventelor atacuri barbare, cărora cetăţile Pontului le aveau de făcut faţă şi care impuneau măsuri extraordinare de apărare a teritoriului [75].

Textele şi inscripţiile documentează o serie de atacuri ale indigenilor împotriva cetăţilor greceşti din zonă, majoritatea acestor atacuri avînd un caracter efemer, cu prilejul strîngerii recoltei, cu scopul de a acapara bunurile cîmpului. Astfel procedează celţii de la Tylis cu Bizanţul, care e nevoit să acorde un dar anual δῶρον, „pentru ca pămîntul cetăţii să nu fie pustiit"[76]. Tot Bizanţul suferă şi greutăţile unui război cronic cu tracii din *Hinterland* [77]. Cetăţile dobrogene au secole de-a rîndul de făcut faţă atacurilor geţilor şi ale altor neamuri tracice. Exemplul cel mai grăitor este decretul pentru Agathocles al lui Antiphilos [78] ,care ilustrează, cu multe amănunte, o adevărată paradigmă de apărare a teritoriului. Retragerea în oraş în faţa tracilor lui Zoltes rezultă nu numai din neputinţa de a ţine piept vrăjmaşului, care atacă prin surprindere în cîmp deschis[79], ci este şi tactic motivată. Autorii de tratate militare din epocă o recomandă (Aineas [80], Philon[81]), iar practica altor cetăţi ne îndeamnă către aceleaşi concluzii [82]. Abia într-o fază ulterioară de pregătire histrienii se încumetă la o incursiune în χώρα, sub conducerea aceluiaşi Agathocles, avînd drept

---

[75] H. Bengtson, Historia, 11, 1962, 4, p. 465. Războiul se desfăşura în mare măsură în teritoriu şi în cazul unui conflict între cetăţile greceşti; vezi D. M. Pippidi, E. Popescu, *op. cit.*, p. 250 (r. 11—14 ale inscripţiei publicate).

[76] ἐφ ᾧ μὴ καταφθείρειν τὴν χώραν αὐτῶν (Polyb., 4, 46, 2—4).

[77] ἀΐδιον πόλεμον και δυσχερῆ („război neîntrerupt şi greu"; Polyb., 4, 45, 1). Atacurile tracilor se îndreaptă mai ales, spre jefuirea recoltei (4, 45, 7—8); cf. Diod. Sic., 14, 2,2; vezi şi decretul din Sestos în cinstea lui Menas, fiul lui Menes, din 133—120 î.e.n. (OGIS, 339). Vezi discuţia la D. M. Pippidi, *Contribuţii la istoria veche a României*, ed. a 2-a, Bucureşti, 1967, p. 45—48; H. Bengtson, Historia, 11, 1962, 1, p. 18—28 (mai ales, p. 24).

[78] S. Lambrino, Revue des études roumaines, 5—6, 1960, p. 180—217; cf. H. Bengtson, Historia, 11, 1962, p. 18—28; J. şi L. Robert, RÉG, 75, 1962, p. 187—189. Inscripţia este comentată exhaustiv de D.M. Pippidi, *op. cit.*, p. 186—187.

[79] D.M. Pippidi, *op. cit.*, p. 207.

[80] Ain. Tact., 7. Scrierea este datată pe la 360—340 î.e.n. (vezi H. Bengtson, Historia, 11, 1962, 4, p. 459—460).

[81] Philon vorbeşte, pe parcursul întregului său tratat, numai de apărarea în spatele zidurilor oraşului şi de realizarea unor piedici în teritoriu, în aşa fel încît acesta să devină inaccesibil pentru inamic.

[82] Syll³, 569 — 570 (Halasarna, în Cos; Potideea, în Carpathos) documentează o retragere în περιπόλιον. Pentru retragerea în cetate, cazuri celebre sînt cel al Atenei, în 429 î.e.n. („tactica lui Pericle") şi al Bizanţului, cu ocazia asediului lui Filip al II-lea (340 î.e.n.): Leon Byz. (Suid., s.v. *Leon*, ed. A. Adler, Leipzig, 1928—1935, III, p. 247—248); *Iust.* 9, 1; Front., *Strat.*, 1, 3, 4. La fel procedaseră bizantinii şi în 409 î.e.n., cu ocazia atacului dirijat împotriva lor de Alcibiade (Front., *Strat.*, 3, 11, 3).

rezultat izgonirea dușmanului[83]. Acțiunea își găsește pe deplin justificarea teoretică, înscriindu-se în sensul recomandărilor lui Aineas [84]. Cele două momente ale apărării, retragerea în oraș, în vederea conservării forței vii și a pregătirii contraofensivei, apoi incursiunea în afara zidurilor cetății, în scopul nimicirii dușmanului, ilustrînd acel „usage pondéré et gradué" al orașului și teritoriului, de care vorbește Y. Garlan, sînt puse în evidență și în cazul inscripției de la Olbia în cinstea lui Protogenes[85]. Aceasta din urmă este, alături de cea mai sus citată, provenind din Histria, un grăitor exemplu privind preocuparea de a conserva teritoriul împotriva distrugerilor provocate de barbari. Dacă alte inscripții sînt mai sărace în informații de această natură, ele sînt totuși unanime în a documenta atacuri barbare asupra tuturor cetăților grecești de la Olbia la Apollonia[86].

Considerăm, așadar, că în zona pontică a lumii grecești apărarea teritoriului împotriva atacurilor indigene a reprezentat o preocupare permanentă. Faptul că în actualul stadiu al cercetării nu dispunem de elemente edificatoare nu poate să ne împiedice a postula existența unor fortificații diverse în majoritatea coloniilor grecești din zona Mării Negre.

LA DÉFENSE DU TERRITOIRE DANS LES CITÉS GRECQUES ET LES PROBLÈMES DE LA ZONE PONTIQUE

RÉSUMÉ

Les auteurs étudient les modalités de fortification du territoire des cités du monde grec pontique, surtout à l'époque hellénistique. Ils distinguent, dans la catégorie des fortifications à caractère permanent (opposées aux constructions érigées lors d'une campagne) des forts (communément appelés φρούρια) et des tours.

---

[83] Agathocles, ales de către popor comandant cu depline puteri asupra teritoriului (στρα[τη]γὸς ἐπὶ τῆς [χώ]ρας [αὐ]τοκράτωρ — r. 42) strînge soldați voluntari dintre cetățenii și „barbarii" adăpostiți în cetate λαβῶν τ[ῶν τε] / [π]ολιτῶν ἐ[θελ]οντὰς στρατιώτας καὶ τῶν συμφευγόν[των]/[β]αρβάρων ε[ἰς τὴν] πόλιν — r. 42 — 44) și asigură securitatea teritoriului pînă la sosirea regelui Rhemaxos (r. 44—46).

[84] Ain. Tact., 16, 2—3 ; 5. În aceste pasaje se recomandă nepărăsirea cetății din primul moment, atîta vreme cît, la început, dușmanul își menține compact grosul trupelor, așteptîndu-se să fie atacat și fiind pregătit pentru ripostă (κατ'ἀρχὰς μὲν τὸ ἰσχυρότατον αὐτῶν ἐν τάξει ἄγουσι προσδεχόμενοι τινας ἐφ'ἑαυτοὺς καὶ ἑτοίμως 'έχοντες ἀμύνεσθαι), ci mai tîrziu, după ce dușmanul se va fi dedat la prădăciuni, putînd fi, astfel, mai ușor surprins în grupuri răzlețe. Vezi pentru operațiuni militare în χώρα și Ain. Tact., 15 ; cf. Diod. Sic., 15, 36.

[85] IOSPE², I, 32 = Syll³, 495.

[86] Olbia : Syll³, 730 ; Histria : Syll³, 707 (cf. D.M. Pippidi, *op. cit.*, p. 107—119) ; 708 (cf. D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 270—286) ; V. Pârvan, ARMSI, 38, 1916, p. 11—13, nr. 4, p. 14—16, nr. 6 ; idem ARMSI, ser. III, t. 2, mem. 1, 1923, p. 6—9, nr. 4 ; D.M. Pippidi, în *Histria. Monografie arheologică*, București, 1954, p. 523, nr. 14 ; Tomis : Syll³, 731 (cf. I. Stoian, *Tomitana*, p. 86—87) ; V. Pârvan ARMSI 37, 1915 p. 425—426 ; Callatis : Syll³, 730 (= E. Kalinka, *Antike Denkmäler in Bulgarien*, Viena, 1906, nr. 94) ; 1108 (= G. Tocilescu, AEM, 11, 1887, p. 34, nr. 33 și 14, 1891 p. 32, nr. 75) ; G. Tocilescu, AEM, 6, 1882, p. 10, nr. 16 ; Dionysopolis : Syll³, 762 (= IGB², I, 13) ; Apollonia : V. Pârvan, *Histria IV*, nr. 6 ; cf. V. Pârvan, Académie Roumaine. Bulletin de la section historique, 10, 1923, p. 43—44 ; I.G. Vinogradov, în *Actes du VIIe Congrès international d'épigraphie grecque et latine*, București, Paris, 1979, p. 308—310.

A la première catégorie appartiennent le φρούριον d'Anchialos et, très probablement, un certain τεῖχος situé dans le territoire de Chersonesos, ainsi que le χάραξ de Crimée. La fortification d'Albeşti, elle aussi, doit, sans aucun doute, y être incluse.

Quant aux tours, après avoir procédé à une analyse des sens des mots πύργος, τύρσις, ἔπαυλις, χωρίον, περιπόλιον, βᾶρις dans les sources épigraphiques, papyrologiques et littéraires, les auteurs aboutissent à la conclusion que les termes peuvent désigner, selon le contexte : des tours de cité, des tours isolées qui remplissaient la fonction de surveillance (contre les brigands et les pirates), des lieux de refuge en cas d'invasion, des sièges de garnisons ou des fermes agricoles. Selon l'opinion des auteurs, quel que fût le but principal de toutes les constructions ainsi désignées, elles ont rempli aussi une fonction défensive en cas de guerre.

Faute de données supplémentaires, on ne saurait affirmer sans hésitation que les toponymes de Dobroudja qui contiennent les termes πύργος ou *turris* se rapportent à l'une des catégories de constructions mentionnées ci-dessus ; on est pourtant tenté de les rapprocher des tours mentionnées en Espagne et en Afrique au cours des deux derniers siècles av. n.è. (à remarquer, toutefois, que les réalités désignées par ces toponymes pourraient être plus anciennes). Les auteurs admettent que ces constructions ont pu être valorifiées plus tard, à l'époque romaine, dans le contexte de la défense du littoral.

Les auteurs sont d'avis que les données archéologiques et épigraphiques, bien qu'éparses, mettent en évidence une préoccupation constante pour la défense du territoire dans les cités pontiques, chose d'ailleurs peu surprenante, vu les attaques des indigènes, fréquemment mentionnées à l'époque hellénistique.

INCINTA ROMANĂ TÎRZIE DE LA HISTRIA. ÎNCERCARE DE CRONOLOGIE *

DE

CATRINEL DOMĂNEANȚU și arh. ANIȘOARA SION

Cercetările arheologice desfășurate la Histria timp de opt decenii au avut aproape permanent în atenție zidul de incintă de epocă romană tîrzie (fig. 1). În numai două campanii de săpături (1914—1915), V. Pârvan reușea să „libereze exteriorul zidurilor cetății pe laturile de vest, nord și sud, precum și în mare parte pe latura de nord-est"[1] și să golească trei turnuri mari** (probabil D, E și I)[2].

În anul 1938, așa cum reiese din fotografia aeriană publicată de Marcelle Lambrino în *Les vases archaïques d'Histria*[3], partea de nord-vest a curtinei a, precum și curtinele f, g, h și i erau degajate și în interiorul cetății.

După 1949, cînd s-au reluat săpăturile la Histria, Gr. Florescu cercetează cartierul din zona de sud-vest a orașului, cu care ocazie dezvelește (în unele părți pînă la fundație) paramentele interioare ale curtinelor k și l[4]. Urmează apoi în ordine cronologică sondajele efectuate de V. Canarache și S. Dimitriu, care traversau cetatea de la malul lacului Sinoe pînă la zidul de apărare roman timpuriu, atingînd și incinta tîrzie la sud de poarta principală a cetății[5], cercetările lui H. Nubar și arh. D. Theodorescu la curtinele f și g și turnurile F, G și H[6], cele ale lui A. Petre la curtina e și turnurile E și D[7], din nou cele ale lui H. Nubar și A. Sion la curtinele b și d și turnurile B, C și E[8], cele ale lui Al. Suceveanu la turnul I și latura de sud a incintei, faza A[9] și, în sfîrșit, ultimele, dar sperăm nu cele din urmă, cercetările de la curtinele a și de nord-est și de la turnul A[10].

---

* Prezentul studiu a fost redactat de Catrinel Domăneanțu în urma a numeroase și fructuoase discuții avute cu arh. Anișoara Sion. Planurile au fost efectuate de Anișoara Sion.

[1] V. Pârvan, ACMI, 1915 (1916), p. 190.

** Atragem atenția că în acest articol am renunțat la termenul de bastion, folosit impropriu pentru turnurile umplute de către cei care s-au ocupat anterior de incintă. Ca urmare, bastioanele A, B, C, F, H vor apare la noi sub denumirea de turnuri.

[2] *Ibidem.*

[3] M.F. Lambrino, *Les vases archaïques d'Histria*, București, 1938, fig. 1, p. 10.

[4] Gr. Florescu, *Histria*, I, București, 1954, p. 89—93 și 293—324.

[5] V. Canarache, Suzana Dimitriu, *Histria*, I, p. 168—171 și pl. XVI.

[6] H. Nubar, arh. D. Theodorescu, Materiale, 9, 1970, p. 190—193.

[7] A. Petre, Dacia, N.S., 7, 1963, p. 327—330 și notele 41—43.

[8] H. Nubar, A. Sion, RMM—MIA, 49, 1980, 1, p. 19—31.

[9] Al. Suceveanu, *Histria*, VI, București, 1982, p. 24, 85 și fig. 7, p. 175.

[10] Catrinel Domăneanțu, Materiale și cercetări arheologice, Brașov, 1981, în curs de apariție, precum și rapoartele prezentate la sesiunile anuale de rapoarte de la București (1976) și 1977) și Tulcea (1980).

S CI V A, tomul 33, nr. 4, București, octombrie—decembrie 1982, p. 377—394

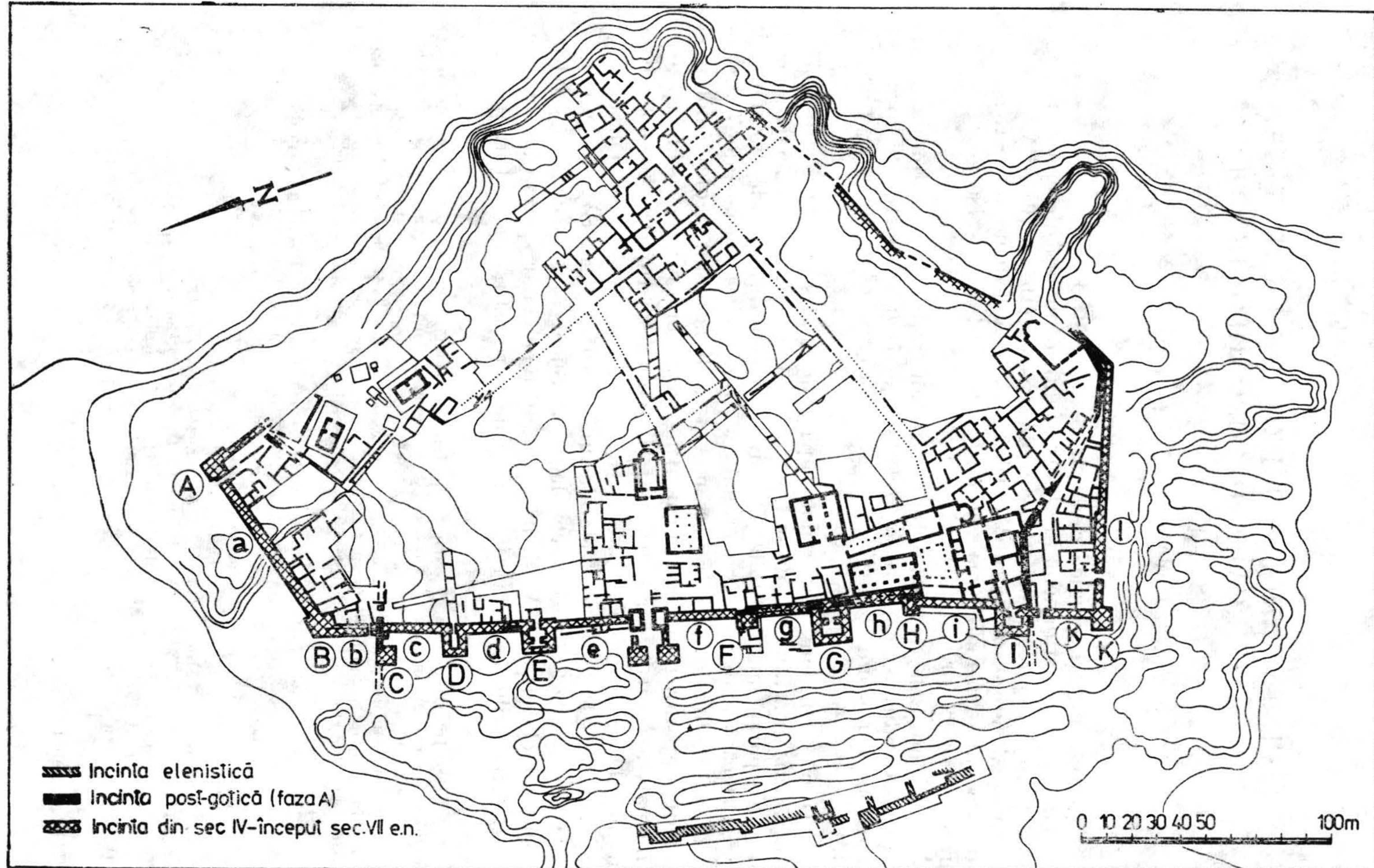

Fig. 1. Histria. Plan general al fortificației romane tîrzii.

Nu trebuie să uităm interpretările efectuate de către Al. S. Ştefan după fotografiile aeriene ale zonei[11].

Scopul prezentului studiu este sistematizarea bogatelor informaţii provenite din săpăturile amintite, pentru a oferi o imagine coerentă a diverselor momente de existenţă ale acestui monument.

Este deja un bun cîştigat constatarea că incinta romană tîrzie a fost construită la puţin timp după marea distrugere gotică de la mijlocul sec. III e.n.[12]. Aceasta reprezintă faza A a zidului de apărare a oraşului, care a fost identificată pe latura de sud[13], în cîteva puncte pe latura de vest (unde era înglobată în miezul zidului din faza imediat următoare— B), şi anume în curtina d, turnul E[14], turnurile interioare ale ,,Porţii Mari''[15], turnurile F, G şi H[16], curtina i, turnul I[17] şi pe latura de nord în dreptul bastionului C[18] şi la limita de nord a zonei sacre[19] (fig. 2).

Momentul construirii acestei faze nu este încă stabilit cu precizie. Cercetările arheologice efectuate pe latura de sud a incintei şi la turnurile F şi I ne indică a doua jumătate a secolului al III-lea e.n.[20]. Adăugînd la aceasta ştirile pe care le avem privind opera de fortificare a limesului danubian desfăşurată de Probus, precum şi descoperirile monetare din cetate[21], ipoteza ridicării noului zid de incintă în timpul acestui împărat ni se pare a fi cea mai apropiată de realitate[22].

Din punct de vedere constructiv faza A nu este unitară. Pe frontul vestic ea are o grosime de 2,10 m şi invariabil ca fundaţie un pat din fusuri de coloane aşezate transversal pe direcţia sa. Emplectonul, cercetat numai în dreptul turnului G, este format din pietre mărunte amestecate cu pămînt argilos, fragmente de chirpic ars şi cărămidă. Pe laturile de sud şi nord (cu o grosime de 2,60 m) aspectul său este diferit, zidăria fiind realizată cu mai multă îngrijire, iar emplectonul alcătuit din pietre legate cu un mortar de var deosebit de rezistent. Paramentele laturii de sud sînt unite şi prin bîrne de lemn, a căror amprentă s-a păstrat în em-

---

[11] Al. S. Ştefan, RMM—MIA, 44, 1975, 2, p. 52—54, 57; idem, RMM—MIA, 45, 1976, 1, p. 43—44.

[12] Bibliografia completă privind problema distrugerii de către goţi a Histriei în cursul sec. III e.n. apare la Al. S. Ştefan, RMM—MIA, 44, 1975, 2, notele 7—18, însoţite de comentariul autorului, p. 51—52. Personal ne raliem ipotezelor formulate de Al. Suceveanu, Dacia, N.S., 13, 1969, p. 317 şi *Histria*, VI, p. 85; Gh. Poenaru Bordea, SCN, 5, 1971, p. 91—113 şi H. Nubar, *Histria*, III, Bucureşti, 1973, p. 67—69, care pe baza indicaţiilor stratigrafice şi mai ales a descoperirilor numismatice plasează acest eveniment în intervalul de timp cuprins între anii 245—253 e.n.

[13] Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 322—324.

[14] H. Nubar, A. Sion, *op. cit.*, p. 23—24.

[15] Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 103—105; H. Nubar, A. Sion, *op. cit.*, p. 19.

[16] H. Nubar, arh. D. Theodorescu, *op. cit.*, p. 190—193; H. Nubar, A. Sion, *op. cit.*, p. 19—23.

[17] Al. Suceveanu, *Histria*, VI, p. 24 şi 85.

[18] H. Nubar, A. Sion, *op. cit.*, p. 28—29.

[19] Cercetări inedite efectuate în vara anului 1981 de către Catrinel Domăneanţu.

[20] Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 322—324; H. Nubar, arh. D. Theodorescu, *op. cit.*, p. 191; H. Nubar, A. Sion, *op. cit.*, p. 20—21; Al. Suceveanu, *op. cit.*, *loc. cit.* şi fig. 7, p. 175.

[21] H. Nubar, *Histria*, III, p. 69, constata o redresare a circulaţiei monetare începînd cu Claudius al II-lea si continuînd cu Aurelian şi Probus; Gh. Poenaru Bordea, *Histria*, VI, cap. III, 8, Monnaies, nr. 23, 24, 29, 31, 33, 34, 35, 39, 40—42, 43 şi 187.

[22] Sc. Lambrino, REL, 11, 1933, p. 463; Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 299—300; Em. Condurachi, *Histria*, I, p. 58; idem, Dacia, N.S., 1, 1957, p. 247; R. Vulpe, DID, II, p. 259, 288—289; Al. Suceveanu, Dacia, N.S., 13, 1969, p. 347—348; idem, *Histria*, VI, p. 24.

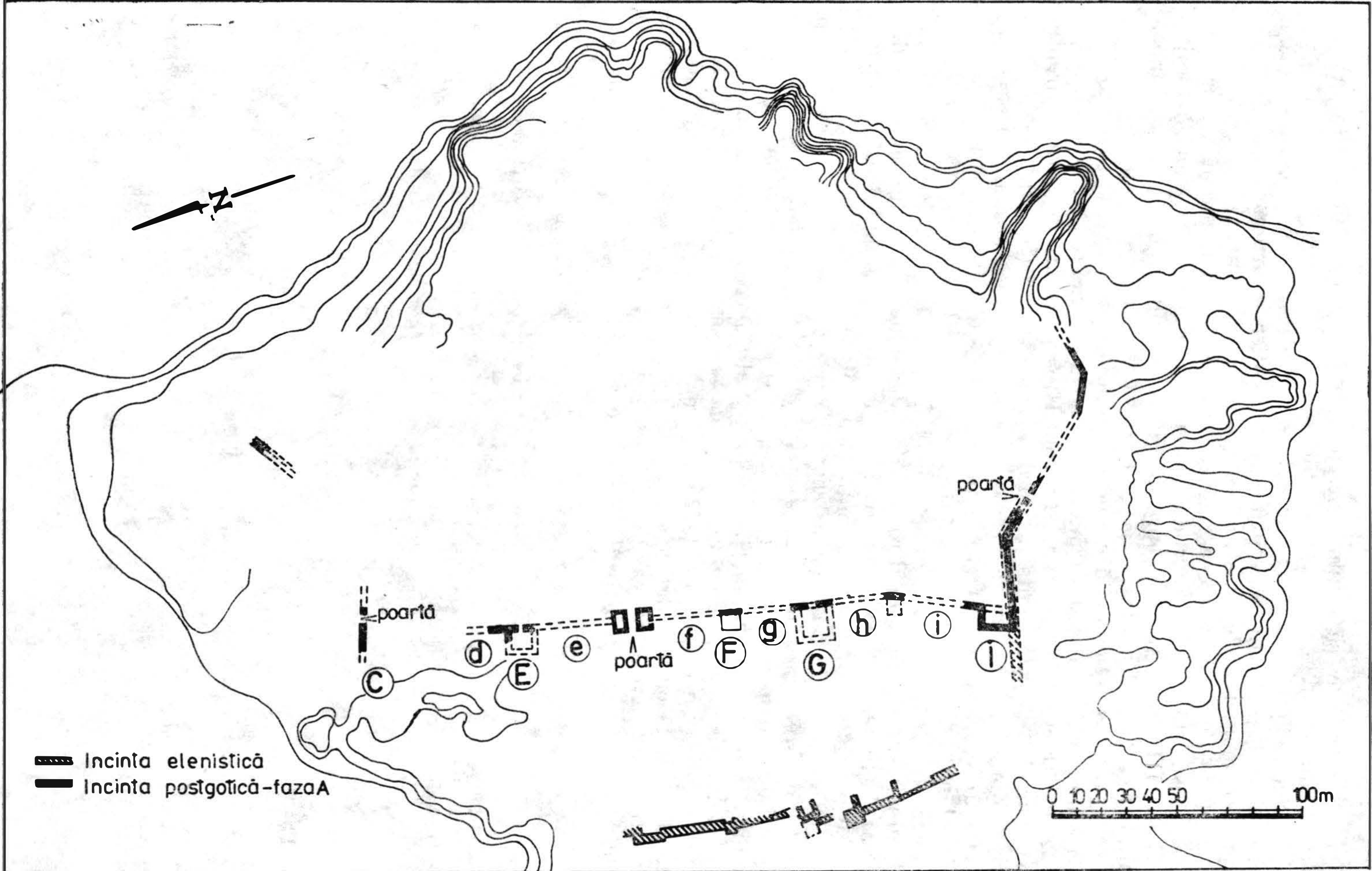

Fig. 2. Histria. Incinta romană tîrzie, faza A.

plecton la intervale de 1,54 m (fig. 3). Faza A a zidului de incintă folosește ca fundație pe latura de sud fortificația elenistică, situația repetîndu-se și pe latura de nord[23]. Aceste diferențe constructive ne determină să presupunem existența unor subfaze care însă nu pot fi delimitate în timp din cauza lipsei informațiilor stratigrafice.

Fig. 3. Latura de sud a incintei romane tîrzii, faza A. Detaliu.

Accesul în cetate în această fază se făcea prin trei porți : poarta principală (3,20 m), plasată aproximativ pe axul central al cetății, care va rămîne aceeași, cu unele refaceri, pînă în momentul final de existență a orașului, o poartă mică pe latura de sud (1,50 m)[24] și o alta pe latura de nord (4 m)[25]. La nivelul actual de informație putem afirma cu certitudine că doar poarta principală era apărată cu turnuri, cel de pe latura sa sudică fiind prevăzut cu o portiță, care făcea legătura cu zona extramurană.

Sistemul de apărare al Histriei postgotice este completat prin fortificarea laturii sale vestice — cea mai expusă atacurilor — cu mai multe turnuri. Existența lor, pusă anterior la îndoială din cauza lipsei cercetărilor, pare în prezent perfect demonstrabilă. O primă observație ce se poate face este aceea că turnurile E, F, G și H nu sînt legate constructiv de curtinele adiacente, între ele existînd un rost pe toată înălțimea zidăriei[26]. Mai mult decît atît, peste tot în sondajele efectuate în dreptul turnurilor susmenționate s-a găsit faza A, fapt ce a condus la formularea ipotezei existenței în această fază a unor turnuri, refăcute apoi aproximativ pe același traseu. Cercetările arheologice au confirmat această observație. Astfel, H. Nubar constata că actualul turn E folosește ca fundație laturile de nord și de est ale unui turn anterior[27]. Prelungind ipotetic traseul paramentului exterior al incintei A, descoperit în curtina d, acesta se suprapune

[23] Al. S. Ștefan, *op. cit.*, p. 53, face pentru prima oară legătura între cele două incinte. Ipoteza sa este confirmată de cercetările arheologice efectuate de Al. Suceveanu la turnul I (Al. Suceveanu, *op. cit.*, *loc. cit.*) și mai nou de cele ale lui Catrinel Domăneanțu, din sectorul A.

[24] Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 322.

[25] H. Nubar, A. Sion, *op. cit.*, p. 28.

[26] Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 75, 80, 82—83, 86, este cel dintîi care face această observație. Ea a fost apoi preluată de toți cei care s-au ocupat cu cercetarea incintei.

[27] H. Nubar, A. Sion, *op. cit.*, p. 24.

perfect peste latura estică a turnului mai vechi. Un argument în plus, şi poate mai convingător, pentru contemporaneitatea lui cu zidul de apărare A, îl constituie faptul că în stratul de umplutură dintre plinta turnului, faza A, şi nivelul pragului turnului E, faza B, s-au găsit monede de la Diocletian, Licinius şi Constantin al II-lea Caesar.

La turnul F situaţia este mai puţin clară, deoarece sondajul efectuat aici a coborît pînă la fundaţie numai în zona centrală a laturii sale estice. Totuşi, aşa cum reiese din planul publicat de H. Nubar, A. Sion[28], sub laturile de vest şi sud ale turnului apare o fundaţie al cărui traseu este puţin diferit şi care, stratigrafic, se leagă de incinta A.

La G şi H nu avem alt indiciu pentru existenţa unor turnuri aparţinînd fazei A decît faptul că în faza B ele nu sînt legate constructiv de curtinele adiacente, lipindu-se însă de paramentul exterior al incintei A. În schimb la turnul I, cercetările efectuate de Al. Suceveanu au avut ca rezultat descoperirea turnului fazei A[29].

Sintetizînd, putem spune că zidul de apărare postgotic era prevăzut pe frontul vestic — ca şi în epocile următoare — cu turnuri, dintre care cele care flancau poarta principală a oraşului, E, F şi I, sînt sigure, iar G şi H numai presupuse[30].

Am insistat mai mult asupra incintei A pentru că în ciuda conservării sale parţiale, ea reprezintă faza cea mai clar delimitată pe întregul traseu al fortificaţiei.

Zidul de apărare al Histriei din a doua jumătate a sec. III e.n. a fost distrus, probabil, cu ocazia atacului gotic din jurul anului 295 e.n., care a afectat mai multe cetăţi din Dobrogea[31]. El va fi refăcut la începutul sec. IV e.n., în vremea lui Diocletian şi Constantin cel Mare, care au desfăşurat o vastă operă de refacere a fortificaţiilor oraşelor din Scythia Minor şi de întărire a limesului. Nu mai trebuie să subliniem că reconstruirea aproape din temelii a incintei histriene necesita o perioadă de stabilitate economică şi politică, care coincide cu epoca sus-amintită. Am vrea să subliniem însă că nu numai consideraţii de ordin istoric ne-au determinat, pe noi şi pe alţii înaintea noastră, să plasăm în această vreme reconstrucţia cetăţii[32]. La argumentele de ordin general se adaugă observaţiile stratigrafice făcute în mai multe locuri în cetate (terme I, cartierul de sud-vest, curtina b, turnul A, curtina de nord-est).

Noua incintă B, înconjoară o arie lărgită a oraşului care se extinde spre sud şi nord[33] (fig. 4). Din acest moment nu mai putem spune cu prea mare exactitate ce aparţine, din zidul astăzi vizibil, fazei B şi ce aparţine celor următoare.

---

28 *Ibidem*, fig. 2, p. 21.

29 Al. Suceveanu, *op. cit.*, *loc. cit.*

30 În ceea ce priveşte turnurile C şi D, stadiul actual al cercetărilor nu ne permite formularea unei ipoteze.

31 I. Barnea, DID, II, p. 374—376, 384; Al. Suceveanu, Dacia, N.S., 13, 1969, p. 340, 364; H. Nubar, *Histria*, III, p. 71 şi notele 258—259.

32 Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 94; Em. Condurachi, Dacia, N.S., 1, 1957, p. 247; I. Barnea, *op. cit.*, p. 387; H. Nubar, A. Sion, *op. cit.*, p. 30—31.

33 Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 66—67, presupune extinderea şi la nord a suprafeţei apărate a oraşului în această fază. Ipoteza sa a fost confirmată de săpăturile arheologice efectuate de H. Nubar în sectorul de nord-vest al cetăţii şi la turnul C (v. H. Nubar, A. Sion, *op. cit.*, p. 28—29) şi mai recent de cercetările lui Catrinel Domăneanţu din zona turnului A şi a curtinei de nord-est (v. nota 10).

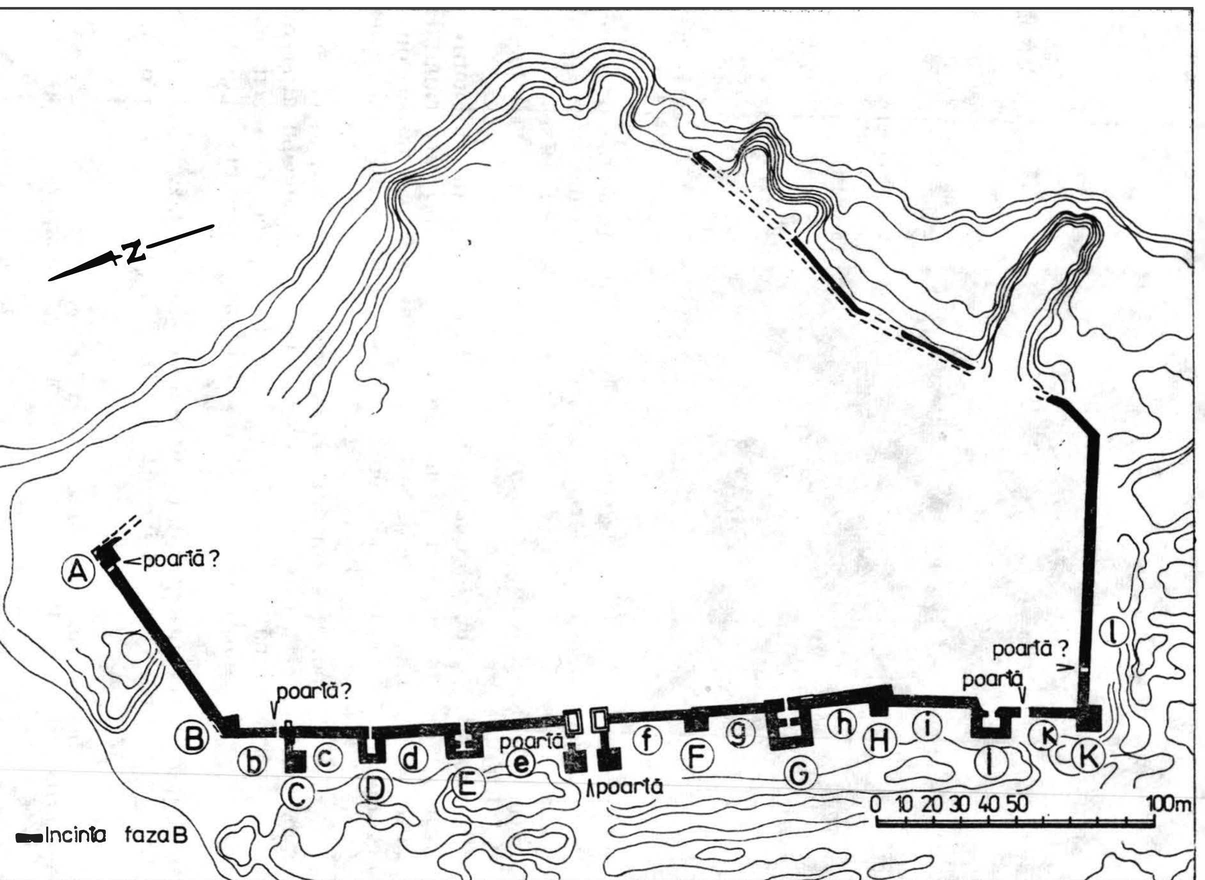

Fig. 4. Histria. Incinta romană tîrzie, faza B.

Este sigur că ei îi corespunde modificarea sistemului de apărare al porţii principale a oraşului, care se completează prin adăugarea a două turnuri spre vest. Cu această ocazie portiţa turnului de pe latura sudică a porţii — faza A — este astupată, apărînd în schimb o alta, pe latura de nord a ,,curţii'' cuprinse între cele patru turnuri (fig. 5). Accesul în cetate se mai făcea şi printr-o altă poartă, cea din curtina l, a cărei deschidere de 2,40 m permitea circulaţia atît a pietonilor, cît şi a vehiculelor[34]. În

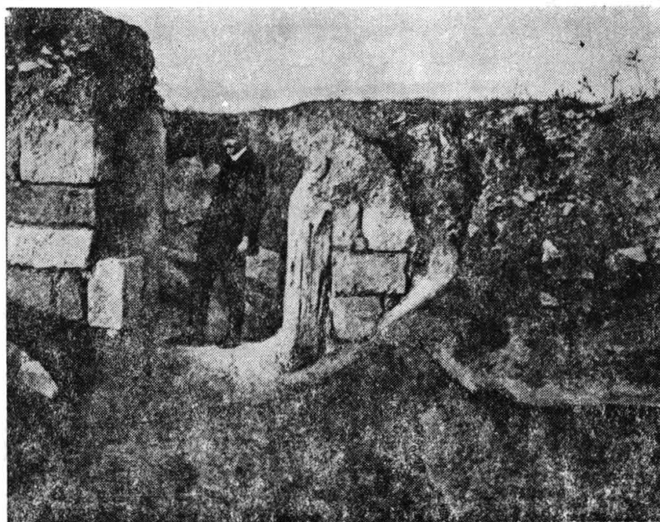

Fig. 5. Portiţa din latura de nord a ,,curţii'' formate între cele patru turnuri de la intrarea principală a cetăţii, faza B (după V. Pârvan, Jahrbuch des kaiserlich deutschen Archäologischen Instituts, Archäologischen Anzeiger, 1915, 4, col. 261—262, fig. 14).

ceea ce priveşte portiţele din curtinele l, b şi a, apartenenţa lor la incinta B este încă incertă. Cea din curtina l pare să aparţină mai degrabă fazei D (v. mai jos), avînd în vedere că strada ce porneşte de la ea a fost datată în funcţie de clădirile care o mărginesc la vest şi est în prima jumătate a sec. VI e.n.[35].

Portiţa din curtina b nu a fost cercetată în conexiune cu locuirea din interiorul cetăţii. Observaţia făcută de A. Sion, după care canalul din dreptul ei, datat în sec. VI e.n., sparge zidul fazei B[36], ar putea constitui un argument în favoarea ipotezei că la începutul sec. IV e.n. această poartă nu a existat (fig. 6).

În privinţa portiţei din curtina a, în stadiul actual al cercetărilor este sigur doar că ea a funcţionat în sec. VI e.n. şi la începutul secolului următor. Întrucît săpătura nu a coborît în acest punct pînă la nivelurile aparţinînd sec. IV e.n. nu putem avansa ipoteza existenţei sale în această perioadă.

Dispoziţia turnurilor este în mare aceeaşi ca în faza A, ele întărind în principal frontul vestic al incintei (C, D, E, F, G, H şi I). Constatăm

---

[34] Gr. Florescu, op. cit., p. 89, 301—302.

[35] *Ibidem*, p. 302—306. În legătură cu cronologia acestui cartier, vezi şi A. Sion, Al. Suceveanu, RMM—MIA, 43, 1974, p. 8; Al. S. Ştefan, *op. cit.*, p. 61—62; Al. Suceveanu, *Histria*, VI, p. 28, 87—88.

[36] H. Nubar, A. Sion, *op. cit.*, p. 27 şi fig. 13, p. 29, cu precizarea că nu este vorba de desfăşurarea laturii de nord a porţii, ci a celei de sud.

în plus fortificarea colţurilor de nord-est, nord-vest şi sud-vest ale cetăţii prin construirea turnurilor A, B şi K.

Urmează cronologic faza C[37], a cărei datare mai strînsă o datorăm cercetărilor din sectorul de nord-est al oraşului. Noua refacere a incintei este urmarea distrugerilor provocate de atacurile gotice din timpul domniei lui Valens. Acest dezastru este documentat arheologic, deocamdată, numai la Histria şi Dinogetia [38].

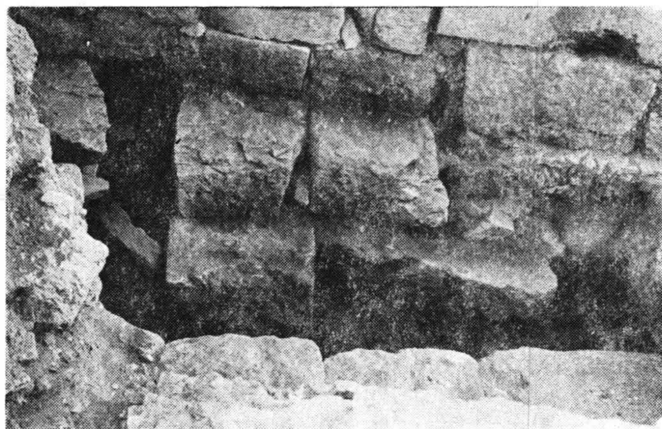

Fig. 6. Canalul din dreptul portiţei din curtina b.

Pînă în prezent au fost identificate reparaţii ale fortificaţiei histriene la turnurile exterioare ale porţii principale a oraşului, refăcute în această perioadă[39], la turnul A — ale cărui laturi de nord şi est sînt uşor deplasate spre exterior şi la curtina de nord-est, unde se constată distrugerea incintei B şi retragerea ei spre interior în faza C[40] (fig. 7).

Cronologia refacerii curtinei de nord-est şi a turnului A a fost stabilită prin studierea atentă a legăturilor existente între incintă şi clădirile adiacente. Astfel, s-a constatat că zidurile unei clădiri, corespunzînd fazei B, sînt rupte de către faza C a curtinei de nord-est, în al cărei şanţ de fundaţie s-a găsit o monedă Arcadius [41](fig. 8).

Reparaţiile suferite de incinta histriană în această fază, care au avut loc probabil în timpul împăraţilor Theodosius I şi Arcadius[42], cre-

---

[37] Pentru a evita confuziile, atragem atenţia că în acest studiu am efectuat o ,,renumerotare'' a fazelor şi subfazelor incintei romane tîrzii. Am păstrat indicativele A şi B pentru primele două mari faze constructive, urmînd apoi C pentru refacerile de la sfîrşitul sec. IV e. n., D pentru cele de la începutul sec. VI e.n. (care la H. Nubar, A. Sion, *op. cit.*, p. 24—31 apare cu indicativul B_1) şi E pentru cele de la sfîrşitul sec. VI — începutul sec. VII e.n.

[38] Pentru Histria, v. Al. Suceveanu, Dacia, N.S., 13, 1969, p. 340, 364; idem, *Histria*, VI, p. 35, 89; H. Nubar, *Histria* ,III, p. 76. Pentru Dinogetia, v. Gh. Ştefan şi colaboratorii, SCIV, 5, 1954, 1—2, p. 164, care atribuie această distrugere hunilor; Al. Suceveanu, Dacia, N.S., 13, 1969, p. 358—364.

[39] H. Nubar, A. Sion, *op. cit.*, p. 19 şi nota 11.

[40] V. nota 10.

[41] Arcadius, tip *VIRTUS EXERCITI* (2), anii 395—402 e.n. Moneda a fost identificată de către Gh. Poenaru Bordea, căruia îi mulţumim şi pe această cale.

[42] I. Barnea, DID, II, p. 405—406, atrage atenţia asupra politicii desfăşurate de către sus-numiţii împăraţi pentru refacerea şi repararea drumurilor şi aşezărilor întărite din Scythia Minor. Cercetările arheologice şi numismatice din ultimii ani oferă noi argumente în acest sens. V.H. Nubar, *Histria*, III, p. 76; Al. Barnea, Materiale şi cercetări arheologice, Oradea, 1979, p. 206.

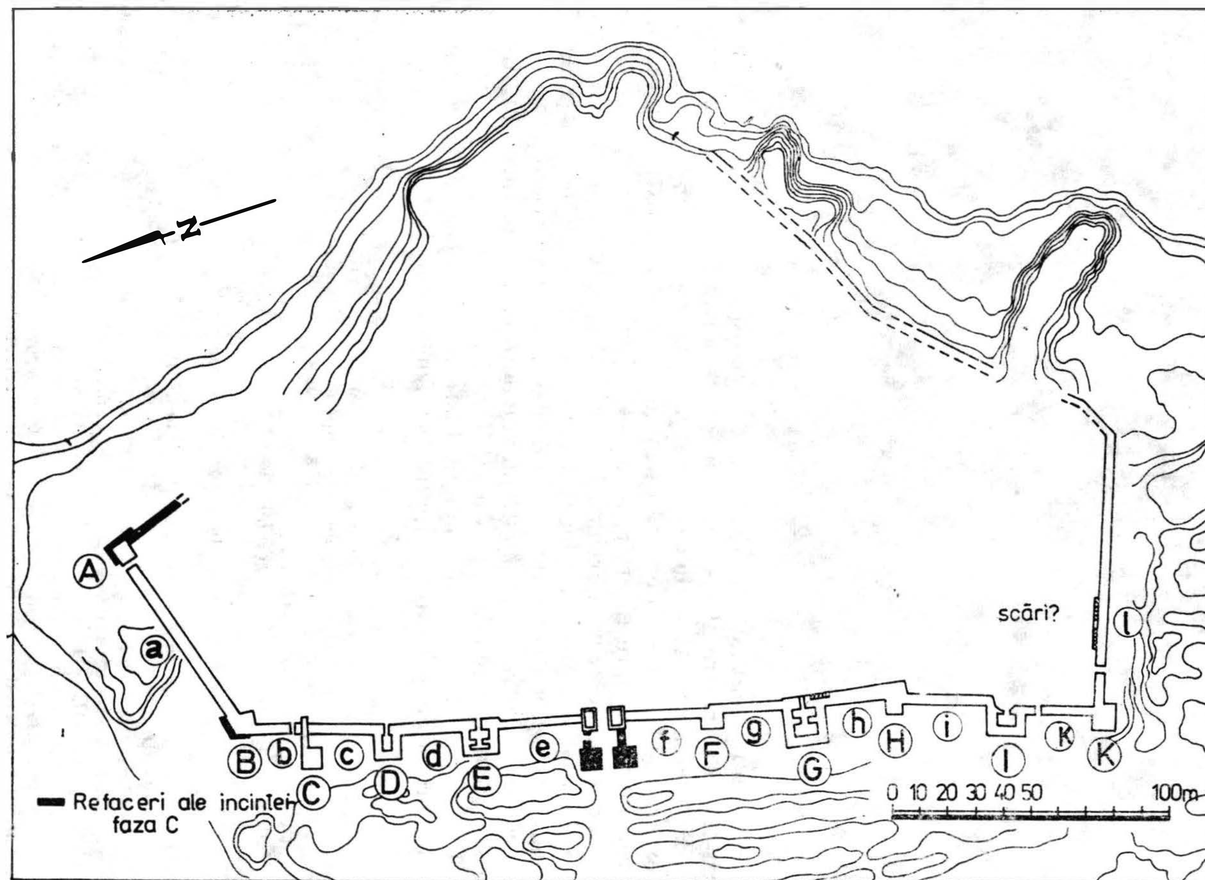

Fig. 7. Histria. Incinta romană tîrzie, faza C.

dem că nu s-au limitat numai la atît, dar la nivelul actual al cercetărilor ele nu pot fi identificate și în alte părţi ale fortificaţiei. Cu semnul întrebării şi numai sub rezerva unor cercetări viitoare, am plasa tot în această fază o îngroșare spre exterior a turnului B, care în cronologia relativă stabilită de H. Nubar a avut loc între începutul sec. IV şi sec. VI e.n.[43].

A patra etapă din istoria fortificaţiei histriene (D) se încadrează cronologic în timpul domniei împăratului Anastasius, perioadă în care se înregistrează o înflorire a vieţii din oraşele dobrogene[44]. Cercetările efectuate

Fig. 8. Zidul unei locuinţe aparţinînd primei jumătăţi a sec. IV e. n. distrus de fundaţia curtinei nord-estice a incintei, faza C. Detaliu.

la Histria au relevat o intensă operă de reconstrucţie în întreaga cetate şi, cum era de aşteptat, nici de această dată incinta nu a fost lăsată deoparte.

O primă observaţie în legătură cu refacerea zidului de apărare în vremea lui Anastasius o avem de la V. Pârvan care descoperă ,,la zidul curtinei b, chiar pe intrarea I, în lăuntrul cetăţii ca şi în însăşi portiţa respectivă...o sumă de cărămizi foarte bine fabricate şi arse, purtînd mai toate pe muche, dar cîteva şi pe faţă, ştampila frumos gravată: Imp. Anastasius''[45]. Pe baza acestei descoperiri V. Pârvan formulase ipoteza prezenţei la Histria a unei garnizoane care ,,a dres zidul cetăţii''.

---

[43] H. Nubar, A. Sion, *op. cit.*, p. 31.
[44] I. Barnea, Dacia, N.S., 4, 1960, p. 363—374.
[45] V. Pârvan, *Histria*, IV (ARMSI, 38), Bucureşti, 1916, nr. 61, p. 169—170; idem, ACMI, 1914 (1915), p. 120 şi Dacia, 2, 1925, nr. 45, p. 248.

Pe o altă inscripţie fragmentară, pe cărămidă, al cărei loc exact de găsire la Histria nu-l cunoaştem, apare din nou numele acestui împărat. Ea este completată de editorul său cu cuvintele *murrum (portam, turrim, aedificium) restituit*[46]. Desigur că restituirea este numai ipotetică, totuşi ea adaugă o informaţie în plus despre activitatea de reconstrucţie din timpul sus-numitului împărat.

Cercetări recente efectuate la curtina b au confirmat existenţa unei refaceri la începutul sec. VI e.n.[47]. Ea consta din îngroşarea spre vest a acestei porţiuni de incintă, însoţită, probabil, de construcţia unei camere la turnul B (ceea ce ar coincide cu construcţiile asemănătoare sesizate în această perioadă la turnurile F şi H[48]) şi a unui drum de acces spre el — în partea superioară a curtinei[49].

Gr. Florescu, cercetînd cartierul din zona sud-vestică a oraşului, datează tot la începutul sec. VI e.n. deplasarea spre sud cu 0,60 m a curtinei l[50], însoţită de construirea a două scări de acces în partea ei superioară, precum şi îngustarea porţii din curtina k, a cărei deschidere se reduce la 1,30 m, permiţînd din acest moment doar accesul pietonilor[51].

În concluzie, putem spune că în faza D se înregistrează reparaţii masive la curtinele b şi l, construirea de camere interioare la turnurile H, F şi, probabil, B, îngustarea porţii din curtina k şi — sub rezerva unor cercetări viitoare — construirea portiţelor din curtinele a, b şi l (fig. 9).

Cercetările arheologice efectuate la Histria au demonstrat că la finele sec. VI şi începutul sec. VII e.n. în cetate continuă să se desfăşoare o viaţă de tip urban[52], ceea ce are ca urmare logică necesitatea întreţinerii în stare de funcţionare a zidului de apărare al cetăţii.

Aceasta este faza E, definită prin unele remanieri ale incintei, dintre care cea mai evidentă este aceea operată la curtina d. Cercetîndu-se ultimul nivel de locuire a oraşului, reprezentat de cîteva locuinţe adosate curtinei, s-a constatat o refacere a paramentului său interior, care se retrage spre vest cu 0,25 m păstrînd însă o tehnică constructivă identică cu a fazei anterioare (blocuri de piatră de dimensiuni reduse şi variate ca formă, legate cu mortar de var)[53] (fig. 10). Curtina g suferă şi ea o reparaţie, înregistrată ca atare în funcţie de un canal de scurgere ce o traversează şi al cărui nivel corespunde ultimului strat de dărîmături „pe care după obiectele găsite şi în special după monete, l-am datat spre sfîrşitul sec. VI — începutul sec. VII e.n."[54].

---

[46] Em. Popescu, StCl, 8, 1966, p. 196—207; idem, *Inscripţiile greceşti şi latine din secolele IV—XIII descoperite în România*, Bucureşti, 1976, nr. 112, p. 150—152.

[47] H. Nubar, A. Sion, *op. cit.*, p. 24—25. Interpretarea acestei refaceri ca o deplasare a curtinei b spre exterior nu ni se pare însă fondată, din motive stratigrafice. V. în acest sens *ibidem*, p. 29 şi fig. 10, p. 27.

[48] H. Nubar, arh. D. Theodorescu, *op. cit.*, p. 190—193; H. Nubar, A. Sion, *op. cit.*, p. 20, 22—23.

[49] *Ibidem*, fig. 9, p. 26 şi fig. 10, p. 27.

[50] Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 92—93, 315—316.

[51] *Ibidem*, p. 302.

[52] A. Petre, Dacia, N.S., 7, 1963, p. 317—334; Al. Suceveanu, C. Scorpan, Pontica, 4, 1971, p. 157—159; H. Nubar, A. Sion, *op. cit.*, p. 24, 29—30; Catrinel Domăneanţu, *op. cit.*

[53] H. Nubar, A. Sion, *op. cit.*, p. 24.

[54] Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 94.

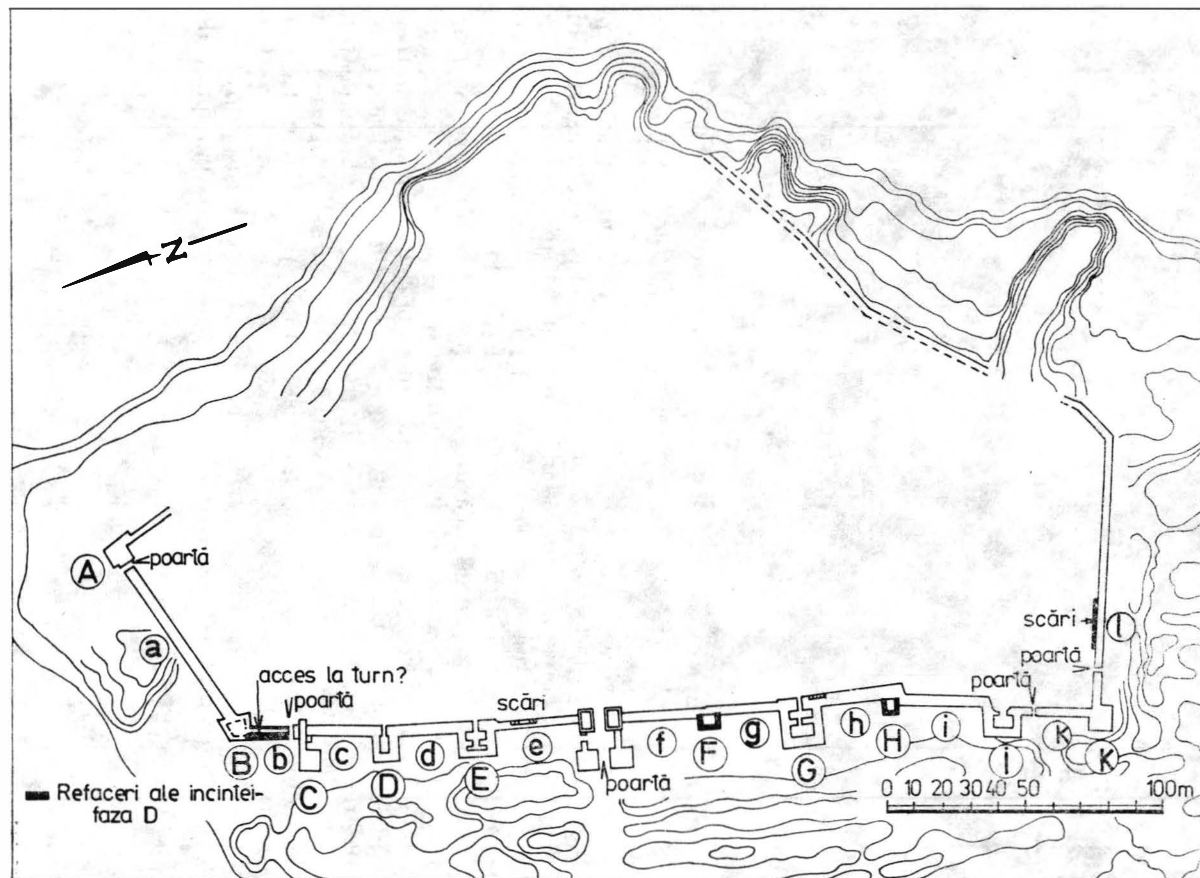

Fig. 9. Histria. Incinta romană tirzie, faza D.

Tot în această vreme turnurile D și E sînt umplute „cu dărîmături din nivelul imediat anterior"[55], intrările fiindu-le astupate de locuirea de la începutul sec. VII e.n.[56]. Un fenomen asemănător se constată la turnurile F și H[57]. Din cele două scări care asigurau accesul pe curtina e nu mai rămîne în funcțiune în faza E decît cea de la nord, scara de la sud fiind blocată de zidul unei construcții tîrzii (sec. VII e.n.)[58].

Fig. 10. Curtina d a incintei romane tîrzii, fazele D și E. Detaliu.

În ceea ce privește accesul în cetate, el continuă să se facă prin poarta principală și portițele din curtinele a și k, la care se constată o înălțare a pragului, corespunzătoare ultimului nivel de locuire urbană a Histriei[59]. Lipsa informațiilor stratigrafice ne împiedică să facem aceeași afirmație referitor la cele din curtinele b și l (fig. 11).

Încheind această lungă înșiruire de refaceri, schimbări de trasee, reparații, am vrea să spunem cîteva cuvinte despre latura estică a incintei romane tîrzii, care cu excepția unei mici porțiuni dinspre nord-est, corespunzătoare lărgirii zonei apărate a orașului de la începutul sec. IV e.n., nu a fost deloc menționată. Lacuna se datorează atît lipsei aproape totale de cercetări pe această latură, cît și stării avansate de distrugere în care se află în momentul de față (distrugere survenită, probabil, în timpurile moderne).

Judecînd după fotografia aeriană publicată în *Les vases archaïques d'Histria*[60] și interpretarea ei realizată de Al.S. Ștefan[61], putem spune doar

---

[55] A. Petre, *op. cit.*, p. 327.
[56] *Ibidem*, p. 328 și notele 40–41.
[57] V. nota 47.
[58] A. Petre, *op. cit.*, p. 328–329 și nota 42.
[59] Catrinel Domăneanțu, *op. cit.*; Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 302.
[60] V. nota 3.
[61] Al. S. Ștefan, *op. cit.*, p. 57 și fig. 5, p. 59.

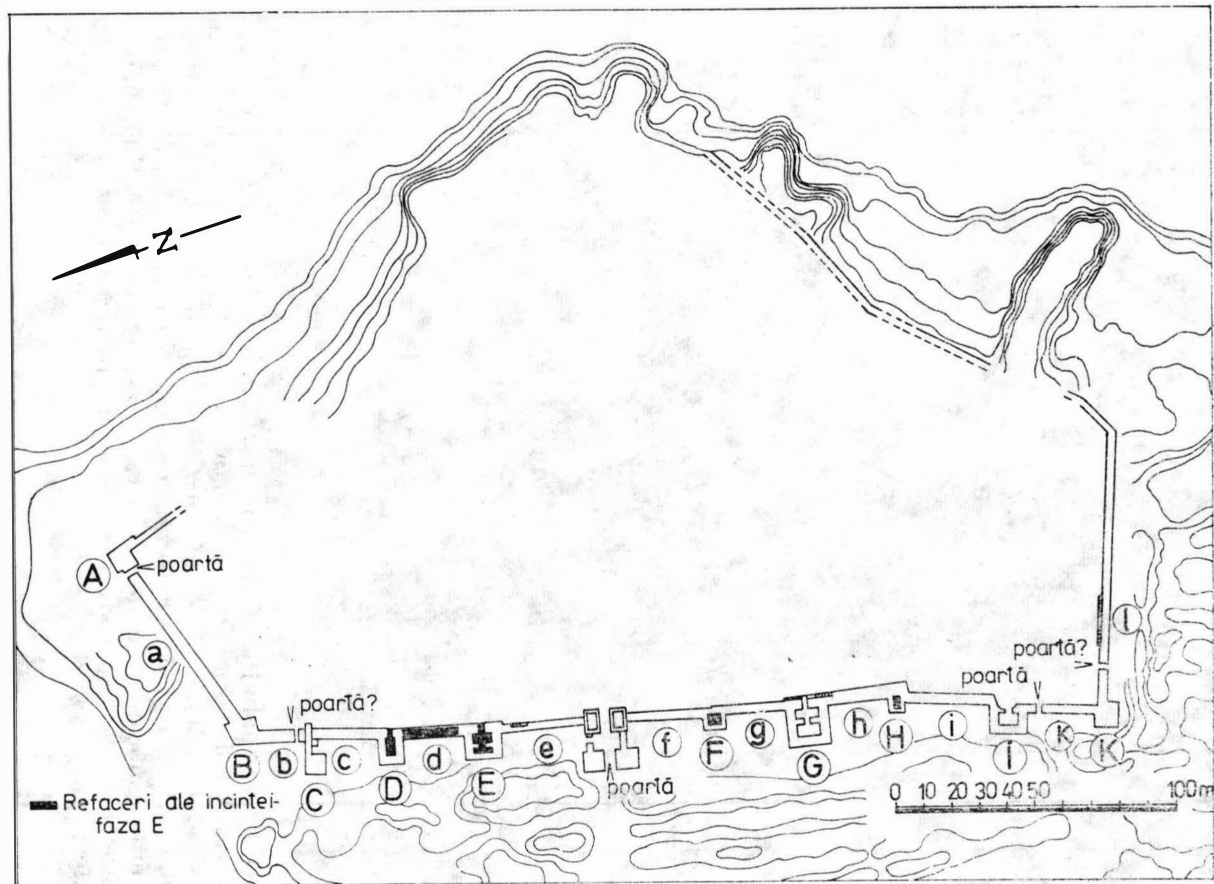

Fig. 11. Histria. Incinta romană tîrzie, faza E.

că avea o formă neregulată, determinată probabil de relieful antic, nu era întărită cu turnuri și, în plus, că în dreptul zonei sacre (T) prezenta o fractură, observată și de V. Pârvan[62] (fig. 12). Ea putea să reprezinte o poartă sau tot așa de bine un cot, pe care zidul îl făcea în acest punct din motive încă necunoscute nouă.

Fig. 12. Planul schematic al cetății Histria (după V. Pârvan, *Histria*, IV, p. 704—705).

Desigur, studiul de față, prin însăși natura lui, nu a adus lucruri cu adevărat noi despre incinta romană tîrzie a Histriei. Noi am încercat doar să sintetizăm vechile informații, actualizîndu-le și completîndu-le cu noile cercetări și să le reașezăm cronologic. Cu siguranță că au rămas încă multe semne de întrebare și ipoteze ce se cer verificate. Un monument de o asemenea complexitate ca fortificația histriană necesită încă ani de cercetări.

[62] V. Pârvan, *Histria*, IV, planul schematic al cetății Histria, p. 704—705.

DIE SPÄTRÖMISCHE FESTUNGSMAUER VON HISTRIA. VERSUCH EINER CHRONOLOGIE

ZUSAMMENFASSUNG

Die in Histria entfalteten archäologischen Forschungen, während acht Jahrzehnten, haben fast ständig die Festungsmauer der spätrömischen Epoche in Rücksicht gehabt. Im Laufe der Jahre sammelte sich bezüglich dieses Monumentes eine grosse Menge Informationen an. Die gegenwärtige Studie versucht eine Systematisierung, um ein zusammenhängendes Bild der verschiedenen Momente seiner Existenz darzustellen.

Nach der gotischen Zerstörung von der Mitte des III-ten Jahrhunderts u.Z. wird Histria eine neue Festungsmauer bauen, die die kleinste Oberfläche der vieljahrzehntigen Geschichte der Festung verteidigen soll. Diese ist die Phase A, auf der westlichen Seite identifiziert in mehreren Punkten zwischen den Türmen C und I, auf der südlichen Seite und, neulich, auf den nord-west- und nord-östlichen Seiten. In dieser Phase machte man den Zugang durch drei Tore (das Haupttor auf der westlichen Seite, ein anderes auf der nördlichen und endlich ein kleines Tor in der südlichen Kurtine). Die westliche Seite der Festung, welche seine hauptsächliche Abwehrungsfront darstellte, war mit mehreren Türmen befestigt, einige sicher durch die archäologischen Ausgrabungen bezeugt (E, F, I, wowie die beiden, die das Haupttor der Stadt flankierten), andere wieder nur vermutet (G und H). Die Phase A ist nicht einheitlich vom konstruktiven Standpunkt, so dass uns dies zu behaupten fördert, das Dasein mehreren Konstruktionsphasen.

Eine am Ende des III-ten Jahrhunderts u.Z. eingetretene Zerstörung hat als natürliche Folge den Aufbau der Festungsmauer am Anfang des folgenden Jahrhunderts (Phase B). Die geschützte Stadtoberfläche vergrössert sich gegen Norden und Süden, zwei neue Viertel einbeziehend. Die Richtung der Türme ist im allgemeinen dieselbe wie in der Phase A. Es erscheinen noch Türme in den Nord-Ost(A), Nord-West(B) und Süd-Ost (K) Ecken der Festung. Das Verteidigungssystem des Haupttores ist durch Zufügung von zwei neuen Türmen in Westen verändert. Auf diese Weise war im inneren Hof der Toranlage der Eintritt auch durch eine seitlich gelegene Poterne möglich. Derselben Phase gehört auch das Tor von der Kurtine k. Was die anderen anbetrifft, von den Kurtinen, a, b, l, bietet uns das gegenwärtige Stadium der Forschungen, keine genauen Hinweise bezüglich ihrer Gehörigkeit zu dieser Phase.

Am Ende des 4. Jahrhunderts u.Z. verzeichnet man eine neue Wiederherstellung der Festungsmauer (Phase C). In dieser Zeit werden die Aussentürme der Haupttores der Stadt wiederhergestellt, die Westseite des Turmes B nach aussen versetzt, ein Phänomen, welches auch bei den Nord und Ostseiten des Turmes A bemerkt wurde, und die Nord-Ost Kurtine gegen das Innere zurückgezogen.

Am Anfang des 6. Jahrhunderts u.Z., wahrscheinlich zur Zeit der Herrschaft des Kaisers Anastasius, als man eine Blütezeit in den Dobroudschastädten wahrnimmt ist die Festung Histria wieder Objekt einer Wiederaufbaus und einer Verbesserung (Phase D). Somit, wird die

Kurtine b wiederhergestellt und auswärts verdickt; es werden Innenraum bei den Türmen F, H und wahrscheinlich auch B gebaut, Eintrittstreppen auf der Kurtine l und ein Eintrittsweg in Richtung des Turmes B, auf der Kurtine b. In dieser Phase funktionierten mit Sicherheit auch das Tor der Kurtinen a, b, und l, doch dies neben dem Turm I (Kurtine k) ist verengt.

Endlich am Ende des 6. Jahrhunderts u.Z. und Anfang des 7. Jahrhunderts u.Z. trägt man einen letzten Wiederaufbau der Befestigungsmauer in Histria (Phase E) ein. Er wurde bei der ein wenig nach Westen zurückgezogenen Kurtine d, bei der Kurtine g und bei den Türmen D, E, F und H, beobachtet, deren Innenraum angegriffen und mit Steinen und Erde gefüllt sind. Auch in dieser Etappe, ist eine der Eintrittstreppen auf der Kurtine e, von einer Spätwohnung abgesperrt.

Nach dieser langen Aufzählung von Wiederherstellungen und Umänderungen, die von der spätrömischen Festungsmauer von Histria durchgemacht wurden, machen wir anschliessend aufmerksam über die vielen noch ohne Antwort gebliebenen Fragen, für deren Lösung neue Forschungen noch notwendig sind.

ABBILDUNGSVERZEICHNIS

CÎTEVA DATĂRI C_{14} ÎN CONTEXTUL SCHEMEI PALEOCLIMATICE A PLEISTOCENULUI SUPERIOR DIN ROMÂNIA

DE

MARIN CÂRCIUMARU

În anul 1973, prin cercetarea sporo-polinică a cîtorva sedimente de peșteră cu cultură materială paleolitică[1], se adăugau noi date paleoclimatice asupra pleistocenului superior, alături de cele obținute de E. Pop prin studiul palinologic al turbei de la Avrig[2]. Încă de la acea dată se încerca încadrarea diagramelor polinice într-un context european prin paralelizarea diferitelor oscilații climatice cu cele relevate mai cu seamă prin cercetările din vestul Europei. Totodată se propuneau pentru prima dată denumiri locale, cu topice românești, pentru oscilațiile climatice depistate în peșterile de la Nandru (Peștera Curată și Peștera Spurcată) și Peștera Bordul Mare de la Ohaba Ponor. Astfel au apărut noțiuni precum faza *Nandru 1* sincronă interstadiului Amersfoort, *Nandru 2* sinonimă cu interstadiul Brörup, *Nandru 3* contemporană interstadiului Odderade, *Nandru 4* cu cele două subfaze paralelizate cu interstadiile Moershoofd și Hengelo, *Ohaba A* și *Ohaba B* desfășurate în vremea interstadiului Arcy-Stillfried B[3].

Cercetarea depozitului din Peștera Hoților de la Băile Herculane a oferit posibilitatea descoperirii a încă două oscilații climatice notate *Herculane I* (= oscilația Tursac) și *Herculane II* (= Laugerie)[4].

Menționăm că toate paralelizările dintre oscilațiile climatice (relevate pentru teritoriul României pînă la acea dată) și cele din restul Europei au fost efectuate în lipsa oricărei datări de C_{14}, ele bazîndu-se pe trăsăturile fitogeografice și paleoclimatice ale respectivelor oscilații și interstadii.

Mai multe studii paleoclimatice și cronostratigrafice efectuate ulterior fie în sedimentele de peșteră (Peștera Gura Cheii-Rîșnov, Peștera Cioarei-Boroșteni)[5], fie în depozitele de terasă (Cremenea pe terasa de 6 m a Buzăului, Ripiceni-Izvor pe terasa de 13 m a Prutului, Bistricioara și Dîrțu pe terasa de 40 m a Bistriței, Românești pe terasa de 25 m a Begăi, Ileanda-Perii Vadului pe terasa de 75 m a Someșului etc.)[6] au avut darul

[1] M. Cârciumaru, SCIV, 24, 1973, 2, p. 179—205.

[2] E. Pop, Bul. Grăd. bot. Cluj, 25, 1945, 1—2, p. 1—92; idem, *Progrese în palinologia românească*, București, 1971, p. 193—201.

[3] M. Cârciumaru, *op. cit.*

[4] Idem, SCIVA, 25, 1974, 3, p. 351—357.

[5] M. Cârciumaru și V. Glăvan, SCIVA, 26, 1975, 1, p. 9—15; M. Cârciumaru, SCIVA, 28, 1977, 1, p. 19—36.

[6] M. Cârciumaru și Al. Păunescu, SCIVA, 26, 1975, 3, p. 315—341; idem, SCIVA, 27, 1976, 1, p. 10—11; Al. Păunescu, Emilia Cârciumaru, M. Cârciumaru, P. Vasilescu, SCIVA, 28, 1977, 2, p. 157—183; M. Cârciumaru, *Studiul paleoclimatic și geocronologic asupra unor stațiuni paleolitice din Banat*, în F. Mogoșanu, *Paleoliticul din Banat*, București, 1978, p. 83—105; M. Bitiri și M. Cârciumaru, ActaMP, I, 1980, p. 17—30.

nu numai să confirme în cea mai mare parte oscilaţiile climatice precizate prin cercetările de care am amintit, dar să aducă noi completări la schema oscilaţiilor climatice de pe teritoriul României. În acest mod au fost cunoscute două perioade de încălzire : una de amploare deosebită, cu valoare de interglaciar, surprinsă în sedimentul peşterii Cioara de la Boroşteni şi denumită în consecinţă interglaciarul *Boroşteni* (= interglaciarul Eem sau Riss-Würm), a doua de la sfîrşitul pleistocenului — oscilaţia climatică Româneşti (= oscilaţia climatică Lascaux).

Acumularea tuturor acestor date a permis reconstituirea globală a variaţiilor climei de-a lungul pleistocenului superior şi făurirea primei scheme paleoclimatice obţinută prin studii interdisciplinare, dar avînd la bază în principal rezultatele analizelor sporo-polinice din sedimentele majorităţii aşezărilor paleolitice din ţara noastră (fig. 1)[7].

Trebuie să arătăm că datările absolute C_{14} existente pentru aşezările paleolitice analizate polinic la data elaborării acestor sinteze paleoclimatice pentru pleistocenul superior din România erau în număr de trei şi toate din aceeaşi staţiune :

— Bln. 811 : > 35000 î.e.n. pentru musterianul III de la Ripiceni-Izvor, încadrat de noi în faza de vegetaţie *Nandru 2*. Această foarte „aproximativă" datare nu putea reprezenta un punct de sprijin într-o paralelizare a fazei de vegetaţie *Nandru 2* cu o altă oscilaţie climatică de pe teritoriul Europei. Oricum, noi am paralelizat faza de vegetaţie *Nandru 2* cu interstadiul Brörup[8] (datat între 58850—57150 î.e.n[9].).

Bln. 810 :26830 ± *2000 î.e.n.*, prelevată din musterianul IV de la Ripiceni-Izvor, este o datare şi mai derutantă ca precedenta. Fiind mult prea tîrzie pentru stratul din care a fost colectată am considerat-o de la început eronată şi prin urmare am făcut abstracţie de ea, atribuind musterianul IV de la Ripiceni-Izvor fazei de vegetaţie *Nandru 3*, subfazei *Nandru 4a* şi etapei de trecere dintre subfaza *4a* şi *4b*. Faza de vegetaţie *Nandru 3* a fost paralelizată cu interstadiul Odderade (încadrat între 56150 şi 54750 î.e.n.[10]). Subfaza *4a* am considerat-o contemporană cu interstadiul Moershoofd, desfăşurat după descoperitorii lui între 48000—41000 î.e.n.[11], iar după Arl. Leroi-Gourhan între circa 44300 î.e.n. (cu precizarea că această dată nu reprezintă, se pare, totuşi începutul acestui interstadiu) şi 41550 î.e.n.[12].

Deci, chiar dacă datarea C_{14} indica pentru musterianul IV de la Ripiceni-Izvor vîrsta de 26830 ± 2000 î.e.n., prin paralelizarea oscilaţiilor climatice identificate prin studiul palinologic al sedimentului cu oscilaţiile climatice din Europa de vest, bine datate, am presupus că respectivul strat de cultură s-ar fi putut desfăşura între 56150 şi 41550 î.e.n.[13]

[7] M. Cârciumaru, Studii şi cercetări de geologie, geofizică şi geografie, seria Geografie, 24, 1977, 2, p. 191—198 ; idem, Dacia N.S., 23, 1979, p. 21—29 ; idem, *Mediul geografic în pleistocenul superior şi culturile paleolitice din România*, Bucureşti, 1980,

[8] Idem SCIV, 24, 1973, 2, p. 179—205.

[9] J.C. Vogel, W.H. Zagwijn, Radiocarbon, 9, 1967, p. 63—106.

[10] F.R. Averdieck, Schriftenaustausch des Geologischen Vandersamtes Schleswig-Holstein, 14, 1967, p. 101—125.

[11] W.H. Zagwijn, R. Paepe, Eiszetalter und Gegenwart, 19, 1968, p. 129—146.

[12] Arl. Leroi-Gourhan, Bulletin de l'Association française pour l'étude du Quaternaire, 4, 1968, p. 281—297.

[13] M. Cârciumaru, Dacia, N.S., 23, 1979, p. 21—29.

R I P I C E N I

C_{14} î.e.n. (BC)

România	Lab. Berlin	Lab. Groningen	Europa de vest
HOLOCEN			HOLOCEN
TARDIGLACIAR – FAZA PINULUI – Pinete cu molid puțin			Dryas III
Pinete cu molid mult			ALLERÖD
Pinete aride noi			
Mesteacăn			Dryas II
Pin-molid			BÖLLING
Pinete aride vechi			Dryas I
Oscilația climatică ROMÂNEȘTI			LASCAUX
PEISAJ DE RESTRÎNGERE A PĂDURII			
Oscilația climatică HERCULANE II			LAUGERIE
STADIU GLACIAR			
Oscilația climatică HERCULANE I	Bln. 809: 26470±400		TURSAC
COMPL. INTERST. OHABA – Oscilația climatică OHABA B		GrN. 9210: 38220±1050	STILLFRIED B
Oscilația climatică OHABA A		GrN. 9209: 40520±1200	ARCY
STADIU GLACIAR		GrN. 9207: 41820±1050	
COMPLEXUL INTERSTADIAL NANDRU – Oscilația climatică NANDRU B – Faza de vegetație NANDRU 4 (b, a)	Bln. 810: 26830±2000	GrN. 9208: 42820±1200	HENGELO / MOERSHOOFD
Faza de vegetație NANDRU 3			ODDERADE
PEISAJ DE "STEPĂ-TUNDRĂ"			
Oscilația climatică NANDRU A – Faza de vegetație NANDRU 2	Bln. 811: >35000		BRÖRUP
Faza de vegetație NANDRU 1			AMERSFOORT
STADIU GLACIAR			
INTERGLACIARUL BOROSTENI			EEM

Stațiunile și straturile paleolitice din România

- M., MUST. = Musterian.
- P. C., PAL. C. = Paleolitic cuarțitic (sau pe cuarțite).
- AUR., AURIG., AURIGN. = Aurignacian.
- GR., GRAVET. = Gravetian.
- G. F. = Gravetian final.
- PAL. SUP., PALEOL. SUPER. = Paleolitic superior.
- St. = Steril.
- N., Niv. = Nivel.
- niv. inf. = nivel interior.

Fig. 1. Datările C_{14} de la Ripiceni-Izvor în contextul schemei paleoclimatice a paleoliticului mijlociu și superior din România.

— *Bln. 809 : 26470 ± 400 î.e.n.* este cea de-a treia datare C_{14} existentă dintr-o perioadă anterioară elaborării schemei geocronologice a paleoliticului din România. Ea caracterizează începutul locuirii aurignaciene de la Ripiceni-Izvor.

Paleoclimatic, începutul locuirii aurignaciene de la Ripiceni-Izvor a fost plasat între oscilaţia climatică *Ohaba B* şi oscilaţia climatică *Herculane I*[14]. Oscilaţia climatică *Ohaba B* face parte din complexul interstadial *Ohaba* sincron probabil cu interstadiul Arcy-Stillfried B desfăşurat între 30600—26350 î.e.n.[15]. Oscilaţia climatică *Herculane I* nu este exclus să fie sinonimă oscilaţiei Tursac din Franţa pentru care se cunoaşte o datare de 21182 î.e.n.[16]

Datările C_{14} efectuate în laboratorul din Berlin nu au putut fi acreditate în totalitate, din cele trei existente pentru depozitul de la Ripiceni-Izvor doar cea din partea superioară apropiindu-se se pare de vîrsta reală, aşa cum a fost ea presupusă prin cercetările geocronologice în cadrul cărora studiul palinologic a fost hotărîtor în făurirea schemei cronostratigrafice a nivelurilor de cultură paleolitică din această staţiune. Din păcate, nu au fost efectuate serii de cel puţin cîteva probe pentru fiecare strat din care s-a colectat materialul pentru eliminarea datelor contradictorii. Pe de altă parte, laboratorul din Berlin, care a oferit mai multe datări verosimile pentru paleoliticul românesc pînă în 20 000 de ani vechime, pierde probabil din precizia datării pe măsură ce probele sînt foarte timpurii, mai cu seamă atunci cînd depăşesc 25 000 de ani.

Din această cauză am primit cu mult interes cele patru datări C_{14} obţinute, pentru staţiunea de la Ripiceni-Izvor, în prestigiosul laborator de la Groningen, cu atît mai mult cu cît trei din ele erau colectate din acelaşi strat (IV), iar a patra din partea inferioară a stratului superior acestuia (V), constituind deci o bună serie, cu reale posibilităţi de verificare.

Pentru nivelul musterian IV beneficiem de trei datări C_{14} efectuate pe materialul din vetre constituit din cărbune de lemn, cenuşă şi os ars.

Cele trei datări cuprind următoarele vîrste:

— *GrN. 9 209 : 40520 ± 1200 î.e.n. = stratul IV — musterian tîrziu*;
— *GrN. 9 207 : 41820 ± 1050 î.e.n. = stratul IV — musterian tîrziu*;
— *GrN. 9 208 : 42820 ± 1200 î.e.n. = stratul IV — musterian tîrziu*[17].

Datările din stratul musterian IV de la Ripiceni-Izvor subliniază, cel puţin pentru o parte din nivelul de locuire, o vîrstă cuprinsă între 42820 ± 1200 şi 40520 ± 1200 î.e.n.

Aşa cum am menţionat, prin studiul palinologic al majorităţii straturilor paleolitice din ţara noastră, inclusiv cele de la Ripiceni-Izvor, s-au precizat oscilaţiile climatice în cadrul unei scări geocronologice originale

[14] Idem, SCIVA, 27, 1976, 1, p. 10—14; idem, Dacia, N.S., 23, 1979, p. 21—29; M. Bitiri, M. Cârciumaru, Colloque International „L'Aurignacien et le Gravettien (Périgordien) dans leur cadre écologique", Nitra, 1980, p. 65—75; M. Bitiri, M. Cârciumaru, SCIVA, 32, 1981, 1, p. 3—19; M. Cârciumaru, *Mediul geografic*... p. 107—120.
[15] B. Bastin, Annales de la Société Géologique de Belgique, 93, 1970, 3, p. 545—580.
[16] Arl. Leroi-Gourhan, Gallia Préhistoire, 11, 1968, 1, p. 123—132.
[17] K. Honea, AJA, 85, 1981, p. 483—486.

a paleoliticului românesc. Trăsăturile fitogeografice și paleoclimatice ale fiecărei oscilații au permis paralelizarea lor cu oscilații climatice omoloage din alte părți ale continentului a căror vîrstă era bine precizată prin metode fizico-chimice de datare absolută. În acest fel s-a reușit estimarea vîrstei pentru o serie de oscilații relevate pe teritoriul țării noastre și implicit s-au obținut limitele relative între care s-au desfășurat diferite straturi de cultură.

De exemplu, pentru stratul musterian IV de la Ripiceni-Izvor s-a apreciat că ar fi contemporan perioadei dintre 56150 î.e.n. (ceea ce reprezintă începutul interstadiului Odderade = faza de vegetație *Nandru 3*) și circa 40000 î.e.n., adică prima parte a etapei de trecere dintre faza de vegetație *Nandru 4a* (contemporană interstadiului Moershoofd care sfîrșește la 41000 î.e.n.) și faza de vegetație *Nandru 4b* (sincronă interstadiului Hengelo ce începe la 37000 î.e.n.)[18].

Aceasta înseamnă că cele trei datări C_{14} obținute pentru musterianul IV de la Ripiceni-Izvor sînt exact în limitele anilor indicați de noi prin metoda datării relative a schemei paleoclimatice făurită pe baza studiului palinologic.

O altă datare C_{14} a fost executată asupra unei vetre din partea inferioară a musterianului V de la Ripiceni-Izvor, indicînd următoarea vîrstă :

— *GrN. 9 210 : 38220 ± 1050 î.e.n. = stratul V — musterian final*[19].

Din punct de vedere paleoclimatic stratul musterian V își are începutul între a doua etapă a fazei de trecere dintre faza de vegetație *Nandru 4a* și *Nandru 4b*, adică la circa 39000 î.e.n. și sfîrșitul spre mijlocul oscilației climatice *Ohaba A* (= Arcy, al cărei început este estimat la 30600 î.e.n.)[20].

Este o bună confirmare a încadrării paleoclimatice și geocronologice corecte a începutului musterianului V de la Ripiceni-Izvor ce vine din partea unei datări C_{14}.

Dar, în afară de probele pe care s-au făcut datările menționate pînă aici, tot din șantierul de la Ripiceni-Izvor au fost prelevate alte trei mostre din straturile musteriene inferioare (I—II). Fiind prelucrate două din ele s-a constatat că depășesc, prin vîrsta lor, posibilitățile de datare ale metodei cu radiocarbon. S-a putut însă estima că vîrsta lor este de ordinul a 60000—80000 ani față de prezent[21].

Nu este lipsit de interes să menționăm că în cadrul schemei geocronologice a paleoliticului din România complexul musterian I—III de la Ripiceni-Izvor este socotit contemporan fazei de vegetație *Nandru 1* (= interstadiul Amersfoort) și celei mai mari părți a fazei de vegetație *Nandru 2* (= interstadiul Brörup)[22].

Pentru interstadiul Amersfoort este cunoscută o datare C_{14} de 61550 î.e.n. obținută tot la laboratorul din Groningen[23].

Aprecierile laboratorului din Groningen asupra musterianului I—II de la Ripiceni-Izvor, chiar dacă sînt, de data aceasta, de ordin general, vin să confirme estimările noastre obținute prin paralelizarea fazei de

---

[18] M. Cârciumaru, Dacia, N.S., 23, 1979, p. 21—29.
[19] K. Honea, *op. cit.*
[20] M. Cârciumaru, *op. cit.*; idem, *Mediul geografic*... ; M. Bitiri, M. Cârciumaru, *op. cit.*
[21] K. Honea, *op. cit.*
[22] M Cârciumaru, SCIVA, 27, 1976, 1, p. 10—14; idem, Dacia, N.S., 23, 1979, p. 21—29.
[23] J.C. Vogel, W.H. Zagwijn, *op. cit.*

vegetaţie *Nandru 1* cu interstadiul Amersfoort şi implicit în privinţa vîrstei pe care am presupus-o pentru începuturile locuirii musteriene de aici[24].

În consecinţă, datele C_{14} oferite de laboratorul din Groningen pentru staţiunea Ripiceni-Izvor, laborator care a efectuat dealtfel majoritatea datărilor de referinţă pentru oscilaţiile climatice din pleistocenul superior vest-european, au confirmat autenticitatea încadrărilor geocronologice şi mai cu seamă veridicitatea rezultatelor palinologice ce permit paralelizări ale oscilaţiilor climatice pe spaţii întinse, cu condiţia ca acestea să fie făcute cu mult discernămînt, avîndu-se în vedere trăsăturile zonale şi regionale ale caracteristicilor fito-paleoclimatice. Aceste datări reprezintă, credem, un impuls în a acorda şi în continuare multă încredere cercetărilor geocronologice din pleistocen, mai ales cînd studiile respective sînt elaborate în strînsă conexiune cu fenomenul culturii materiale paleolitice, cu atît mai mult necesare cu cît datări C_{14} nu există încă decît pentru puţine straturi paleolitice şi de foarte multe ori nu în serii de mai multe date pentru acelaşi strat.

Deci, analiza polinică a aşezărilor paleolitice din ţara noastră a oferit nu numai condiţiile obţinerii unei imagini cuprinzătoare asupra tabloului paleoecologic în care s-a desfăşurat fiecare cultură, dar a stat la baza unor consideraţii, după cum se vede, destul de corecte de ordin geocronologic.

QUELQUES DATATIONS C_{14} DANS LE CONTEXTE DU SCHÉMA PALÉOCLIMATIQUE DU PLÉISTOCÉNE SUPÉRIEUR DE ROUMANIE

RÉSUMÉ

Quelques datations au C_{14}, obtenues au Laboratoire de Groningen, viennent confirmer les encadrements géochronologiques que nous avons effectués pour certaines strates moustériennes de la station de Ripiceni-Izvor. Nous mentionnons que toutes les considérations d'ordre géochronologique, basées en premier lieu sur les études palynologiques, ont été faites à l'époque sans tenir compte des quelques datations au C_{14} transmisses par la Laboratoire de Berlin : ces datations ne nous semblaient pas conformes aux résultats géochronologiques (fig. 1).

Les datations du Laboratoire de Groningen, obtenues récemment, confirment nos hypothèses géochronologiques. Ainsi, pour le Moustérien IV de Ripiceni-Izvor, nous disposons de trois datations :

GrN. 9 209 : 40520 ± 1 200 av.n.è. = strate IV — Moustérien récent ;

GrN. 9 207 : 41820 ± 1 050 av.n.è. = strate IV — Moustérien récent ;

GrN. 9 208 : 42820 ± 1 200 av.n.è. = strate IV — Moustérien récent.

Sur la base de l'étude palynologique, la strate du Moustérien IV s'est déroulée entre 56150 av.n.è. (ce qui représente le début de l'interstade Odderade = phase de végétation *Nandru 3*) et environ 40000 av.n.è., c'est-à-dire la première partie de l'étape de transition entre la phase de végétation *Nandru 4b* (contemporaine avec l'interstade Mœrshoofd qui

[24] M. Cârciumaru, *op. cit.*

prend fin vers 41000 av.n.è.) et la phase de végétation *Nandru 4b* (synchrone avec l'interstade Hengelo qui commence à 37000 av. n.è.).

Une autre datation au C_{14} a été effectuée sur un foyer de la partie inférieure du Moustérien V de Ripiceni-Izvor :

GrN. 9 210 : 38220 ± 1050 av.n.è. = strate V — Moustérien final.

Du point de vue géochronologique, la strate du Moustérien V commence entre la seconde étape de la phase de transition entre la phase de végétation *Nandru 4a* et *Nandru 4b*, c'est-à-dire aux environs de 39000 av.n.è., ce qui représente un encadrement conforme à la datation du Laboratoire de Groningen.

EXPLICATION DE LA FIGURE

Fig. 1. Les datations au C_{14} de Ripiceni-Izvor, dans le contexte du schéma paléoclimatique du Paléolithique moyen et supérieur de Roumanie.

RAPORTUL CRONOLOGIC DINTRE EZERO ŞI TROIA ÎN LUMINA CERCETĂRILOR DE LA NORD DE BALCANI

DE

PETRE I. ROMAN

S-a afirmat despre Ezero că ar conţine numărul cel mai mare de repere cronologice dintre toate aşezările Bronzului timpuriu din regiunea balcano-danubiană (Merpert, în *Ezero*, 514). De asemenea, că faza A (sincronizată cu Baden, Folteşti, Cernavodă şi Coţofeni) ar începe înainte de Troia, în timp ce faza B ar prinde încă sfîrşitul Troiei I şi ar pătrunde în Troia II (*ibidem*, 500, 505, 506, 542 şi Cernîh, în *Ezero*, 316).

Implicaţiile unor astfel de afirmaţii pentru sistemul cronologic al ţinuturilor nord-balcanice fiind evidente, am purces atît la studierea amănunţită a bibliografiei existente, cît şi a descoperirilor depozitate în apropiere de Sofia. Constatările le expunem în cele ce urmează :

1. Între cultura stratului eneolitic din această staţiune ca şi din altele învecinate şi cea a stratului din perioada timpurie a epocii bronzului se observă o întrerupere tipologică. Stratigrafic, ea este evidenţiată şi printr-un steril arheologic atît în staţiunea de la Karanovo (Georgiev 1961, 88), cît şi în alte tell-uri (Todorova 1981, 205 şi urm. ; Katinčarov 1981).

2. Cultura stratului eneolitic (de tip Karanovo VI) nu se deosebeşte de aceea a aşezărilor gumelniţene din sud-estul României, contemporaneitatea lor părînd evidentă.

3. Cultura stratului din perioada timpurie a epocii bronzului ne apare, de la început, ca deplin constituită. Evoluţia tipologică este vizibilă dar cultura rămîne am putea spune „clasică" de la început pînă în vremea orizontului IV. S-a subliniat, dealtfel, unitatea culturii din cele 13 orizonturi de construcţii (Merpert, *op. cit.*, 497). Sînt de aşteptat deci etape mai vechi ale acestei culturi.

4. Această ultimă cultură îmbină în structura sa mai multe componente. Trei sînt mai evidente : una locală, alta de origine nord-dunăreană şi a treia vest-anatoliană. În ce măsură se datorează aceste trei componente doar unor contacte culturale sau şi unor aporturi etnice rămîne de văzut. Existenţa acestor trei elemente ne arată, clar, că Ezero nu este o cultură anatoliană sau nord-dunăreană, ci una de sine stătătoare care a apărut şi s-a dezvoltat numai în zona în care este documentată.

5. Poziţia sa cronologică nu poate fi judecată şi stabilită decît în raport cu întreaga succesiune culturală, anterioară şi ulterioară, din regiunea în care evoluează. Atunci cînd se raportează la alte zone, trebuie să se ţină seama însă de *toate* părţile constitutive, ca şi de poziţia cronologică a acestora în mediul nord-dunărean şi nord-vest anatolian. De

S C I V A , tomul 33, nr. 4, Bucureşti, octombrie—decembrie 1982, p. 402—414

asemenea, nu trebuie neglijate raporturile bi- sau multilaterale ale acestor componente.

6. Poziţia cronologică a culturii Ezero a fost stabilită însă numai prin raportarea la lumea egeo-anatoliană (cu precădere la Troia, Poliochni şi Thermi: *Ezero*, 306—316, 497—515, 540 şi urm.; de asemenea, Katinčarov 1978, cu bibliografia mai veche). Este adevărat că se fac referiri şi la regiunile nordice. Astfel, fazei A (cu o etapă A_1, pretroiană) i-ar corespunde în bazinul dunărean „cultura Baden timpurie (cu fazele C/D după E. Neustupný), culturile Folteşti, Cernavodă şi Coţofeni" (*ibidem*, 542; la p. 502 se specifică: Cernavodă II); orizonturilor de tranziţie VIII—VII şi subfazei B_1 (Michalić) i-ar fi sincrone: Baden D/E şi „culturile Celei, Cernavodă III", Bubanj-Hum II, „orizonturile mijlocii ale epocii timpurii a bronzului de la Kritsana" (*ibidem*). În esenţă însă, autorii monografiei despre Ezero au făcut abstracţie de componenta „nordică" a culturii Ezero. Listele bibliografice (*Ezero*, 101—102, 131, 399—400, 413—414, 516—519; cu excepţia capitolelor rezervate paleofaunei: 127—220, 483—490) şi sincronizările (sumare şi inexacte: Cernavodă III, adică Boleráz = Baden A, nu poate fi mai nouă decît Coţofeni şi nu se poate sincroniza cu Baden D/E; existenţa „mărfii myniene" în Bubanj-Hum II: Garašanin 1958, 63 nu se poate împăca cu datarea, în acelaşi timp, a orizonturilor VIII—V de la Ezero cu Troia I timpurie şi mijlocie etc.) pe care le-am evidenţiat sînt dovada acestei omisiuni. Merpert (*Ezero*, 502) încearcă o justificare: „culturile arătate pînă acum au elemente stratigrafice insuficiente şi pentru clasificarea cronologiei lor, ele însele au nevoie de comparaţii cu aşezări stratificate din Tracia".

Prin cunoaşterea succesiunii culturale de la nord de Dunăre şi Balcani, din Iugoslavia şi Ungaria s-ar fi explicat însă dece lipsesc (textual: „nu suficient de autentice serii de forme ceramice Troia I": *Ezero*, 540) elementele de comparaţie cu Troia I din orizonturile timpurii ale fazei A de la Ezero. S-ar fi putut lesne observa că în etapa Ezero A este mai evidentă componenta „nordică" şi ca atare raportarea trebuia să se facă la nord nu la sud. Componenta „nordică" este de *tradiţie* Cernavodă II, deci pătrunderea ei se produsese mai înainte de Ezero A. Cultura Cernavodă II este însă parţial contemporană, parţial mai nouă decît cultura Cernavodă III[1], iar aceasta din urmă conţine suficient de numeroase şi caracteristice elemente cu analogii în Troia I. Cernavodă II, formată pe

[1] Succesiunea Cernavodă II, III a fost pusă sub semnul întrebării de S. Morintz (Morintz, Ionescu 1968, 124). Temeiuri: Cernavodă II (= Folteşti II) putea fi socotită Proto-Glina, în timp ce Cernavodă III era înrudită cu Celei „care în mod sigur precede cultura Coţofeni" (*ibidem*). Aproape simultan (Morintz, Roman 1968, 568), s-a arătat însă că „nu se mai poate susţine că una din cele două culturi, indiferent care, ar avea întreaga evoluţie după evoluţia celeilalte şi că, dimpotrivă, cele două culturi, au cel puţin în parte, o evoluţie paralelă" (*ibidem*). Cît priveşte succesiunea în zonele în care ambele culturi (Cernavodă II şi III) sînt documentate, adică în sud-estul României, s-au evidenţiat „unele indicii în favoarea anteriorităţii culturii Cernavodă II în raport cu III" (*ibidem*). Imaginea care se desprinde din literatura existentă ne sugerează formarea Cernavodei III în urma dispersării purtătorilor culturii Cernavodă I sub presiunea triburilor usatoviene în mişcare spre sud, de-a lungul ţărmului pontic. Ulterior, ţinuturile sud-estice ar fi fost ocupate de triburi Cernavodă III care le-ar fi împins mai spre nord pe cele Cernavodă II, acestea din urmă contribuind la apariţia culturii Glina III. Nu dispunem nici astăzi de observaţii stratigrafice care să ofere certitudini. A fost şi motivul pentru care nu am reluat discuţia şi am continuat să operăm cu schema veche deşi îndoieli dăinuie la noi de mai multă vreme. O nouă schemă poate însă să explice mai firesc o serie de fapte docu-

o altă bază culturală, a preluat puţine elemente de la comunităţile contemporane sau anterioare de tip Cernavodă III, astfel încît, mai ales în partea sa mai veche ne apare ca o etapă care a întrerupt, o perioadă de timp, contactele cu lumea troiană, ce se manifestaseră cu atîta vigoare la comunităţile Cernavodă III. Aşa se explică de ce Ezero A_1 pare să

---

mentare. Ea nu înlocuieşte, ci modifică unele segmente ale schemei anterioare. Difuzarea unor elemente caracteristice pentru Cernavodă III pare să înceapă încă în medii Cernavodă I tîrzie (Cernavodă, aşezarea I, dar puteau să fie răspîndiri de materiale din aşezarea III; Ghindăreşti: Morintz, Serbănescu 1974, 57, 62, 63, 65, 67, fig. 10, dar materialul provine din cercetări de suprafaţă; Rîmnicelu: Harţuche 1980, 81, dar garanţia unei depuneri unitare nu o avem încă cîtă vreme materialul respectiv pare totuşi Cernavodă III „clasic"). Descoperirile de tip Renie II (Morintz, Roman 1968, 556—557) indiferent dacă depăşesc sau nu cadrul Cernavodă I se leagă nemijlocit de aceasta din urmă. La Durankulak, în apropierea mării şi la cîţiva km de graniţa româno-bulgară, o foarte tipică aşezare Cernavodă III timpurie reflectă foarte strînse legături cu perioadele mai vechi, avînd printre altele şi cîteva fragmente ceramice pictate, unul părînd a fi în stil Folteşti I. Deci va fi dificil să se mai susţină : a) că unda Usatovo-Folteşti I a pătruns atît de adînc şi dens spre sud cît s-a crezut; b) că în sud-estul României, aşezările Cernavodă III ar fi mai tîrzii decît cele similare din restul Munteniei şi Oltenia. Pe de altă parte, descoperirile de tip Cernavodă II reprezintă, în sud-estul României, punctul de plecare al unei evoluţii care nu mai permite interpuneri de tip Cernavodă III, această evoluţie tinzînd la constituirea unui cerc cultural care cuprinde deopotrivă descoperiri de tip Ezerovo (pentru Ezerovo II, vezi Tončeva 1981), Valea Mare (inedit), Hîrşova (Morintz, Serbănescu 1974, 49, 51, fig. 4/1, 2, 4 — 6 = 5/1— 5), Medgidia (Irimia 1981, 348, fig. 2/1), Izvoarele (*ibidem*, 349, 350, fig. 2 a, b; 3/1; 4/1, 4); Neptun (Iconomu 1968, 76, fig. 36), Rasova (Irimia 1974, 77, fig. 7/1, 2), Lişcoteanca (Harţuche 1973, 19—21, fig. 5; 6), Brăiliţa (idem 1979, 71, 72, fig. 4/1,2; 5/1—6), Folteşti tîrziu (bine reprezentat prin descoperirile de la Tîrpeşti: Marinescu 1981, 89 şi urm., fig. 206—213). Toate aceste fapte documentare ne permit astăzi formularea următoarei schiţe „istorice" : în timp ce sub influenţa sudică, exercitată deopotrivă atît asupra unor comunităţi Cernavodă I tîrzii cît şi asupra comunităţilor de tip Hissar, stratul inferior-Teliš III-Sălcuţa IV-Vajska-Herculane, II, III-Cheile Turzii-Hunyadi halom-Lažňany, începeau să mijească elemente specifice pentru Cernavodă III, în Moldova apar comunităţi Folteşti I, Horodiştea şi ale amforelor sferice. Comunităţile Folteşti timpurii nu par să fi pătruns prea mult în sud-estul României, dar ele au putut, prin presiunea exercitată, provoca o mai mare întrepătrundere între comunităţile Cernavodă I, în curs de transformare spre Cernavodă III, şi cele ale marelui complex eneolitic final, de nuanţă Sălcuţa IV, mai sus menţionat. Această întrepătrundere a putut accelera procesul de constituire a culturii Cernavodă III. În timp ce în sudul Moldovei şi nord-estul Munteniei, pe un fond Folteşti se închega cultura Cernavodă II (=-respectiv Folteşti II), în sud-estul Munteniei, sudul Dobrogei şi pe întinse teritorii de la Dunărea inferioară şi mijlocie (în acest context s-ar putea încadra comunităţile de tip Šturovo-Protoboleráz. Din păcate, deşi cunoaştem în amănunţime materialul de la Šturovo, nu avem la dispoziţie studiul publicat de V. Pavúková în SlovArch 1979—1) apăreau şi evoluau comunităţi de caracter Cernavodă III. Într-un moment al evoluţiei celor două culturi (Cernavodă II şi III, de fapt cercuri culturale) în spaţii diferite, s-a produs mişcarea Cernavodă II spre sud. Spre vest, au fost dispersate noi comunităţi Cernavodă III şi în cadrul acestor mişcări este de presupus că au apărut şi unele comunităţi de tip Boleráz în Slovacia (Pavúková 1964), independent de cele derivate dintr-un fond de aspect Šturovo. Dacă comunităţile Cernavodă III-Boleráz vor fi integrate în fenomenul Coţofeni-Baden, cele de tip Cernavodă II vor constitui o componentă importantă a complexelor de tip Ezero, Ezerovo şi a celor înrudite, mai sus menţionate, din sud-estul României. Dacă ne referim strict la cele două culturi aşa cum ne apar ele în aşezările de la Cernavodă şi la mobilitatea comunităţilor din această vreme (unele resturi de la Dăbîca, spre exemplu, par să indice trecerea ocazională a unei comunităţi Cernavodă II, şi prin centrul Transilvaniei !?) situaţia pare a fi şi mai complexă decît ne-o putem imagina astăzi. În concluzie, fenomenul Cernavodă III a început mai de timpuriu decît cel Cernavodă II, după care au evoluat paralel în spaţii diferite, în partea de sud-est a României producîndu-se, la un moment dat, o înlocuire a comunităţilor Cernavodă III cu II. Pe ansamblu, însă acestea din urmă nu au putut dăinui, în forma originală, mai mult decît primele. Forma şi conţinutul notei de faţă emană din acordul membrilor colectivului care a efectuat cercetările de la Cernavodă, respectiv: D. Berciu, Seb. Morintz, P. Roman.

ducă lipsă de elemente de comparaţie cu lumea troiană. Fiind însă de acord cu Merpert, care afirmă : „în aşezările şi mormintele de la Usatovo sînt elemente caracteristice Troiei I dezvoltate" (*Ezero*, 506), şi ţinînd cont de faptul că Folteşti I (recte Usatovo, fie el şi tîrziu) a jucat un rol important în geneza culturii Cernavodă II care, la rîndul ei, contribuie la apariţia culturii Ezero, s-ar putea ca această lipsă de elemente troiene în Ezero A să fie numai aparentă. Dealtfel, Zbenović (1974, 141) împărtăşeşte punctul de vedere al arheologiei româneşti (vezi, spre exemplificare, Morintz, Roman 1969 a, fig. 1) după care între Usatovo şi cultura Cernavodă I ar fi existat o parţială contemporaneitate. Nivelurile următoare de la Ezero conţin elemente troiene, în număr mare, dar acestea nu se datorează unor prime contacte ci reluării viguroase a iradierilor culturale de origine egeo-anatoliană. Aceste iradieri puteau să fie emanaţii directe ale menţionatelor centre, dar puteau ajunge în cultura Ezero şi prin intermediul unor comunităţi sud-est europene neafectate prea mult de „şocul nordic" şi care aveau deja în structura lor elemente egeo-anatoliene.

S-au evidenţiat deja (Roman 1976, 163) analogii între materiale aparţinînd complexelor de tip Orlea-Sadovec şi nivelurilor vechi (XIII—XI) ale fazei Ezero A. În sudul Olteniei, Cernavodă III precede însă Orlea-Sadovec. Pe de altă parte, cultura Cernavodă III este mai nouă decît cultura Cernavodă I, iar aceasta din urmă este ulterioară aşezărilor gumelniţene A_2 (şi, inevitabil, celor Karanovo VI de la Ezero şi Karanovo), cu analogii în Kum Tepe I b[2]. Cernavodă I are şi ea o poziţie cronologică specifică : durata etapelor[3] Cucuteni A_4 pînă în perioada B_2, durata etapelor Sălcuţa IIc—IV şi, indirect, perioada culturii Bodrogkeresztúr, parţial şi Tiszapolgár tîrzie. În partea sa finală însă (perioada Hissar, stratul inferior — Teliš, stratul superior — Sălcuţa IV — Herculane II — Cheile Turzii)[4], cultura Cernavodă I este paralelă şi cu perioada timpurie a culturii Rachmani, ultima continuîndu-şi evoluţia şi în timpul culturii Cernavodă III.

Poziţia culturii Rachmani faţă de Helladicul timpuriu, Thessalicul timpuriu şi Troia a fost precizată atît pe baze stratigrafice (în al doilea caz), cît şi pe temeiul unor importuri (Hanschmann, Milojčić 1976, 130—131, 142 şi urm.; Weisshaar 1977; idem, sub tipar; Podzuweit, sub tipar). Cu cea mai mare parte a evoluţiei sale (cel puţin fazele I şi II), cultura Rachmani se înscrie în limitele Troiei I. Acest fapt este confirmat şi indirect, anume prin relaţiile sale cu Cernavodă III (în care, cum am văzut, analogiile cu Troia I sînt frecvente), cu Helladicul timpuriu I şi II (importuri Helladice timpurii găsindu-se deopotrivă atît în Rachmani : Milojčić 1967, 24; idem, 1972, 65; Weisshaar 1979, 387, 390; idem, 1980, 38, cît şi în Troia I tîrzie : Podzuweit 1979, 106, nota 1018,

[2] Datată într-o perioadă antetroiană (Sperling 1976, 355 şi urm), datare contestată de Podzuweit (1979, 43—45, anexa 26), aşezarea I b îşi găseşte, prin materialul ceramic, frapante analogii în descoperiri aparţinînd culturii Gumelniţa, începînd cu etapa A_2.

[3] Pentru apariţia elementelor Cernavodă I simultan cu fenomenul Cucuteni C (în Cucuteni A_4), vezi Roman 1971, 129. Acest punct de vedere nu ni l-am modificat nici astăzi (vezi, de exemplu, Roman 1981 a, 23 şi urm., fig. 1). O schemă-cadru recapitulativă, publicată de noi în 1978 (p. 220), cu toate că în text afirmam (*ibidem*, 217—218) apariţia culturii Cernavodă I la Dunărea de Jos în acelaşi timp cu încetarea aşezărilor gumelniţene datate cu importuri Cucuteni A_3, a putut fi interpretată (Dumitrescu 1981, 34), din vina noastră, în sensul renunţării la simultaneitatea apariţiei fenomenelor Cucuteni C şi Cernavodă I.

[4] Pentru detalii, vezi Roman 1971, 31 şi urm.; idem 1973, 57 şi urm.

1019). Pe de altă parte, torţi specifice Sălcuţei IV[5] se întîlnesc încă din prima fază a culturii Rachmani (Weisshaar 1977), în Troia I c (Troy I, 2, fig. 240/16—18) şi Thermi (Lamb 1936, fig. 34/4, 5, 14). Deci, cu toate că atît cultura Cernavodă III, cît şi Rachmani evoluează, dacă nu integral, cel puţin în cea mai mare parte, înaintea fazei Ezero A, ele ne arată totuşi evidente contacte cu Troia I.

Între Balcani şi Dunăre, după orizontul Gumelniţa A_2 — Kodjadermen, ar trebui să înregistrăm succesiunea[6] : Cernavodă I, Cernavodă III,

---

[5] Cultura Rachmani, chiar din etape vechi ale sale (Weisshaar 1977; idem 1979, pentru Pevkakia-Magula; Immerwahr 1971, pl. 4/17 = 68/47; 6/70—75; 13/189 = 69/189, 205, pentru Agora ateniană), are analogii în orizontul Hissar, stratul inferior-Teliš, stratul superior-Sălcuţa IV-Herculane II, III-Hunyadi halom-Vajska-Lažňany. Acest orizont este sigur mai nou decît cultura Gumelniţa-Karanovo VI (pentru raportul cronologic dintre Gumelniţa şi Sălcuţa, vezi Roman 1978, 215 şi urm.). Chiar dacă aşezările de la Kephala (Coleman 1977, 109 şi tabel 8; după părerea noastră prea timpuriu datată) şi, mai puţin, Perachora (Fossey 1969, 56—60, mai ales pentru faza X) se vor dovedi ceva mai vechi în raport cu aşezarea Rachmani de la Pevkakia, acest fapt nu va putea modifica raportul cronologic de ansamblu dintre cultura Rachmani pe de o parte şi aşezările culturii Gumelniţa din sud-estul României, care sînt mai vechi, pe de alta.

[6] Schema cronologică propusă de H. Todorova (1981, 208 şi urm., fig. 2) este, în bună măsură, o transpunere a descoperirilor sud-dunărene (cu denumiri nu totdeauna justificate) în schemele de cronologie relativă stabilite deja pentru regiunile nord-dunărene. Cu privire mai ales la acest ultim studiu, atragem atenţia că folosirea masivă a rezultatelor cercetării româneşti ar trebui să se reflecte, corespunzător, şi în lista bibliografică. Cît priveşte schema propriu-zisă (care reia, într-o formă uşor modificată, scheme anterioare: Todorova 1978, tabela 16; idem 1979, tabelele 3 şi 21) facem următoarele obiecţii : 1. dacă adoptarea noţiunii de „Perioada de trecere" o socotim foarte bine-venită, introducerea în ea a unor culturi eneolitice locale (cum ar fi Krivodol, inclusiv aşa numita „cultură Galatin") sau a unor grupe alogene (transformate treptat, dar avînd iniţial un mod de dezvoltare corespunzător neoliticului) o socotim total nepotrivită şi literatura românească a dat numeroase explicaţii în acest sens (mai nou : Roman, Németi 1978, 151—155; Roman 1978 a); 2. Nu poate fi acceptată nici introducerea culturilor pe care arheologia românească le-a atribuit perioadei de tranziţie (respectiv a culturilor Orlea-Sadovec, Coţofeni, Kostolac, Vučedol, Cernavodă III) în perioada timpurie a epocii bronzului (prin transpunerea situaţiei de la sud la nord de Balcani şi Dunăre), deoarece, cum deseori s-a subliniat (Morintz, Roman 1969; idem 1973, 266 şi urm. ; Roman 1977; idem 1978 a; idem 1981 ; idem 1981a; idem 1981 b, nota 1. O comunicare dedicată special problemelor bronzului timpuriu în sud-estul Europei a fost prezentată de noi cu ocazia colocviului de la Baia Mare, în ziua de 10 mai 1982), pe de o parte, unele dintre aceste culturi sînt mai vechi decît Ezero; fenomenologic nu înregistrăm încă unelte din bronz, iar pe de altă parte, sintezele etno-culturale care asigură o continuitate nemijlocită spre culturile „bronzului clasic" nu s-au realizat prin culturile mai sus menţionate. Astfel de sinteze nu s-au constituit nici în partea de vest (în cadrul culturilor Cernavodă III, Coţofeni, Kostolac, Vučedol) din cauza puternicelor tradiţii eneolitice, nici în partea de est, unde afluxurile nord-pontice, repetat reînnoite, aduceau cu ele tradiţii şi mai vechi. Doar în partea centrală ,de contact între aceste cercuri culturale, s-a reuşit, cronologic chiar în paralel cu culturi ale perioadei de tranziţie, să se constituie mai de timpuriu noi sinteze etno-culturale, specifice epocii bronzului. Avem în vedere complexe de caracter Glina, Schneckenberg (Roman 1977; idem 1978 a; idem 1981); 3. Descoperirile de sceptre se pot înscrie în cadrul culturilor Cernavodă I, Cucuteni, Sălcuţa etc. şi ele nu formează, în chip necesar, un singur orizont cronologic (Fedeleşeni la nivel Cucuteni A_4, Sălcuţa la un nivel mai tîrziu etc. Bogata literatură asupra problemei la : Opriţescu 1977 şi Harţuche, Bobi 1980). H. Todorova a adoptat punctul nostru de vedere (Roman 1978; idem 1978 a) după care Sălcuţa „clasică" (deci şi Krivodol) este mai nouă decît cultura Gumelniţa, fiind paralelă cu Cernavodă I (compară Todorova 1979, tabela 3, 11 şi 21 cu Todorova 1981, fig. 2), dar ne propune să renunţăm la noţiunea de „Sălcuţa IV" în favoarea celei de „cultura Galatin" (cu aceasta, „apariţia" unor „culturi noi" la sud de Dunăre prin procedeul schimbării doar a denumirilor pare să fie încheiat), „da es sich um eine neue, der klassische Sălcuţa-Kultur genetisch nur entfernte Kultur handelt" (Todorova, 1981, 212). Lăsînd la o parte faptul că ceea ce se întîlneşte în stratul III de la Teliš (Gergov 1980) şi căruia îi corespunde „cultura Galatin" nu iese cu nimic din cadrul a ceea ce s-a numit Sălcuţa IV, afirmaţia după care Sălcuţa IV este o cul-

Cernavodă II şi Ezerovo în partea de est ; iar în partea de vest : Krivodol, Teliš (stratul III, identic Sălcuţei IV), Cernavodă III, infiltrări de scurtă durată Cernavodă II (?), Orlea-Sadovec, Coţofeni (îndeosebi fazele II şi III). Tot acolo, sînt de presupus prezenţe de caracter Cernavodă I şi de tip Zimnicea (Alexandrescu 1974).

Pînă acum, în partea de est s-au descoperit, în afara aşezărilor menţionate de pe teritoriul României (Morintz, Roman 1968 a), resturi de aşezări care aparţin culturii Cernavodă I tîrzie de tip Ulmeni *(ibidem*, 62) şi care au fost cuprinse în noţiunea de „cultura Pevec'' (Todorova 1977 ; idem, 1981, 208). Astfel de aşezări reflectă stadiul final pe care l-a atins procesul de „autohtonizare'' al purtătorilor culturii Cernavodă I (vezi la Morintz, Roman, *op. cit.*, 62 şi urm., fig. 11—19) şi, implicit, drumul parcurs în evoluţia culturală din nord-estul Bulgariei, de la cultura Gumelniţa-Kodjadermen pînă în această perioadă tîrzie. În mod firesc, trebuie să presupunem că vor ieşi la iveală şi resturi mai timpurii ale culturii Cernavodă I dar, aşa cum am subliniat şi cu alt prilej (Roman, Németi 1978, 155), astfel de aşezări nu pot fi căutate în tell-uri. Tipul de aşezare era diferit (Roman 1978a).

Partea de nord-est a Bulgariei ar trebui, de asemenea, să fi fost locuită şi de comunităţi Renie II şi Cernavodă III. De la Durankulak ni s-au semnalat resturi de tip Cernavodă I şi III (Todorova 1981, 210). Prin amabilitatea colegei H. Todorova — conducătoarea cercetărilor — am putut studia acest material despre care pot spune că este foarte caracteristic *numai* pentru cultura Cernavodă III. Astfel de aşezări ar trebui să formeze, în mod obligatoriu după părerea noastră, un orizont cultural şi cronologic distinct între Dunăre şi Balcani.

Un singur fragment ceramic de la Durankulak prezintă similitudini în ceramica Cernavodă II. În schimb, pe malul drept al Dunării, la Kadikioi (Georgieva 1952, 529 şi urm., fig. 237, 247) s-a descoperit un material absolut tipic pentru Cernavodă II. Toate, sau aproape toate, aşezările din jurul lacului Varna conţin o puternică componentă de caracter Cernavodă II. Menţionăm : Strašimirovo 2 (Ivanov 1973, pl. V) ; Strašimirovo 1 (Margos 1973, pl. IX/1, 3, 7, 8), Kolarov (Margos 1961, fig. 5), Ezerovo II (Tončeva 1981, 60, fig. 19/16 ; 20/12 ; 21/1—6, 11—12 ; 22/1—6, 8, 10, 13 ; 23/6, 7). În unele dintre cazurile citate de la Ezerovo pare să fie vorba de elemente de autentică factură Cernavodă II (Strašimirovo, Kolarov), în altele de un puternic substrat de caracter Cernavodă II (Ezerovo II mai ales). Acest substrat formează un orizont distinct, mai vechi decît orizontul Ezerovo propriu-zis ; materiale analoage celor de tip Ezerovo apărînd deopotrivă în Muntenia răsăriteană[7], Dobrogea[8], Moldova[9] şi în

tură îndepărtată genetic de Sălcuţa clasică nu este nici reală, nici pentru prima dată enunţată. Pentru netemeinicia ei este suficient să se citească cu atenţie studiul nostru din Dacia, N.S., 15, 1971, 31 şi urm. cu toată bibliografia indicată. De asemenea, Kalicz 1979—1980, 43 şi urm. Despre o cultură nouă a scris şi Ida Bognár-Kutzián (1973, 33) : „the origins of Sălcuţa IV are just as uncertain''... „Also its pottery substantially differs from Sălcuţa III'', dar pentru comparaţie ea avea la dispoziţie materiale din Ungaria care, datate cel mai devreme în perioada Bodrogkeresztúr B (majoritatea, provenind de la Hunyadi halom, se pot atribui etapei post Bodrogkeresztúr, de caracter Herculane III), se deosebeau, fireşte substanţial, de perioada Sălcuţa III, rămasă la o distanţă cronologică apreciabilă. Apoi, altul este substratul în Cîmpia Tisei şi altul în nord-vestul Bulgariei. În concluzie, o nouă denumire (Galatin sau Teliš III) nu este nici folositoare, nici justificată.

[7—9] Vezi nota 1

sud-estul Transilvaniei (Sînzieni: Székely 1980). Se poate vorbi deci de un cerc cultural vest-pontic sau, altfel spus, nord-est peninsular (Roman 1976 a, 54).

În jumătatea vestică a ținutului cuprins între Dunăre și Balcani sînt documentate așezări de tip Krivodol (Sălcuța) și Sălcuţa IV (stratul II de la Galatin: Todorova 1981, 212 și stratul III de la Teliš: Gergov 1980). Poziţia lor cronologică nu ridică probleme. Nici descoperirile grupului Orlea-Sadovec (Todorova 1968, 18, 41 și urm.; Roman 1976) sau aşezările caracteristice culturii Coţofeni din extremitatea vestică a ținutului analizat (Djambazov, Katinčarov 1974; Katinčarov 1975, 95 și urm.) nu par să iasă din tiparele stabilite. În schimb, unele complexe cu materiale caracteristice, coţofenești în esență (putînd reprezenta deci o manifestare locală), provenind atît de la sud de Dunăre (Tărnava: Nikolov 1976, mai puţin mormintele 9 și 10 care sînt mai noi şi aparţin orizontului Zimnicea: Alexandrescu 1974), cît și de la nord de fluviu (Măceşu de Jos: Dumitrescu 1960), au încă o încadrare, în schema cronologică a culturii Coţofeni, oscilantă. Lipsesc pînă acum descoperiri aparţinînd culturilor Cernavodă I și II. Ele ar trebui să apară. Cultura Cernavodă III va trebui să fie, de asemenea, documentată prin aşezări independente şi în această regiune, căci astfel de aşezări sînt prezente pe malul stîng al Dunării.

Care este situaţia la sud de Balcani, în aria culturii Ezero? Deja de mult timp (Morintz, Roman 1969 a, 67 și urm.) s-a presupus un hiatus între Karanovo VI şi Ezero, ipoteză acceptată și de unii cercetători bulgari (vezi, mai nou, Todorova 1981, 205 și urm.) .La mai vechile argumente (Morintz, Roman, *op. cit.*) se pot adăuga date noi: a) descoperirea unor sceptre de piatră (Jambol: inedit, informaţie H. Todorova; Rezhevo: Berciu 1962) care s-ar înscrie într-un orizont de ,,Szepterfunde" (Todorova 1981, fig. 2) sau ,,Steppe Invasion" (idem 1978, tabela 33; idem 1979, tabela 3 şi 21); b) prezenţa unor elemente Cernavodă I în complexe de tip Šuplevec-Bakarno Gumno (Garašanin, Simoska 1976; Simoska, Kitanovski, Todorović 1976) nu ar putea fi explicată dacă acceptăm ideea unei evoluţii nestingherite, în această vreme, a așezărilor de tip Karanovo VI. Cu toate că această primă penetraţie nord-pontică a fost pusă în evidenţă prin cercetările din România şi amploarea ei a fost deseori subliniată (vezi, mai nou Roman 1981 b), noi nu ne-am imaginat niciodată posibilitatea unei acţiuni din care ar fi rezultat o ,,totală distrugere" a complexului Gumelniţa-Kodjadermen-Karanovo VI, cum o afirmă Todorova (1981 a). În anumite zone s-au produs desigur dislocări, în altele însă doar infiltrări. Continuitatea stratigrafică nu mai era posibilă, dar continuitatea în teritoriu și în forme transformate da! Un exemplu tipic în acest sens este grupul Brăteşti de la nordul Dunării (Tudor 1978). Subliniem, de asemenea, că în timp ce la nord de Balcani componenta ,,locală" a culturii Cernavodă III este de tip Cernavodă I și în al doilea rînd de tip Sălcuța IV, componenta locală din complexul Ezero conservă puternice tradiţii de tip Karanovo VI-Krivodol; c) Fără puternice influenţe de tip troian, apariţia culturii Cernavodă III n-ar fi fost posibilă. Ne putem deci aștepta ca, la sud de Balcani să apară așezări în care astfel de influenţe să fie și mai vizibile. Cum cele mai vechi niveluri de la Ezero își găsesc corespondenţe nord-balcanice abia într-un orizont post Cernavodă III, este evident că

preconizatele aşezări sud-balcanice ar urma să fie mai vechi decît Ezero şi ar putea, eventual, să se asemene, în conţinut, cu materialele descoperite în „solurile" 12—17 de la Dikili Tash, cu ceramică canelată şi torţi tubulare (Deshayes 1970, fig. 18 şi 21). Indirect, pentru o vechime mai mare a orizontului Cernavodă III în raport cu Ezero, pledează şi N. Djambazov împreună cu R. Katinčarov atunci cînd afirmă similitudinea între ceramica Coţofeni din peştera Magura şi cea aparţinătoare nivelurilor inferioare ale stratului perioadei timpurii a epocii bronzului de la Ezero (Djambazov, Katinčarov 1974, 137) cu toate că la Magura sînt vizibile şi elemente Kostolac (*ibidem*, fig. 18/z). Dacă n-ar fi intervenit factorul Cernavodă II (prezent în forme „pure" în unele aşezări din nord-estul Bulgariei şi ca o componentă integrată la Ezero : vezi, de exemplu, *Ezero*, fig. 135/v ; 137/g ; 147/v, g), evoluţia culturală sud-balcanică ar fi fost mai uşor de urmărit, iar relaţiile cu Troia n-ar fi cunoscut o perioadă de eclipsă. Această „intervenţie" a făcut însă posibilă accentuarea relaţiilor dintre sud şi nord, exprimată prin atît de frapantele asemănări dintre manifestările culturale din Ezero A şi cele din Orlea-Sadovec sau Folteşti tîrziu (Petrescu, Dinu 1974 ; Marinescu 1981, 89 şi urm., fig. 208—213). Sîntem deci obligaţi să presupunem, la sud de Balcani, mai multe orizonturi culturale şi cronologice pre Ezero, în care s-au manifestat elemente de caracter sau tradiţie Troia I.

Sintetizăm cele pînă acum spuse. Prin prisma relaţiilor culturii Ezero cu regiunile nord-dunărene şi, în bună măsură, nord-balcanice pe de o parte şi a asemănărilor culturii acestora din urmă cu Anatolia pe de alta, putem afirma : a) Cultura Gumelniţa (A_2)-Kodjadermen (inevitabil şi Karanovo VI) îşi încheie evoluţia tradiţională la început de Kum Tepe I b. Dealtfel, noi presupunem un aport balcanic la naşterea culturii I b de la Kum Tepe, în împrejurările presiunii la care au fost supuse comunităţile Gumelniţa-Karanovo VI de către cele Cernavodă I ; b) Între sfîrşitul fazei A_2 a culturii Gumelniţa şi orizontul Orlea-Sadovec, care se sincronizează cu nivelurile inferioare de la Ezero, evoluează culturile Cernavodă I, III, II şi, în paralel, Sălcuţa clasică, Sălcuţa IV, Cucuteni A_4 pînă la B, Horodiştea, Folteşti I şi II[10]. Dacă pentru cultura Sălcuţa „clasică" găsim numeroase analogii în Kum Tepe I b (compară : Berciu 1961, 249 şi urm. cu Sperling 1976), culturile Cernavodă I tîrzie, Cernavodă III, Sălcuţa IV îşi găsesc suficient de expresive similitudini în Kum Tepe I c/Troia I. Asemenea elemente reîntîlnim şi în cultura Coţofeni (care şi stratigrafic este mai nouă unei părţi a culturilor menţionate), dar explicaţia

[10] Asupra publicaţiei rezultatelor noilor săpături de la Folteşti (Petrescu, Dinu 1974), am întreprins o foarte amănunţită analiză. Concluzia ar putea să fie reflecţia pe care am notat-o la citirea celor scrise de autori pentru groapa nr. 22 (prezentată la p. 25, fig. 2 ; 4/8 ; 6/4, 5 ; 23/8) şi anume : „de fapt, cu fiecare complex prezentat, autorii dovedesc existenţa mai multor niveluri de locuire la Folteşti". Această analiză va fi publicată într-un studiu separat dedicat problemelor perioadei de tranziţie pe teritoriul Moldovei. De această dată, ne mulţumim să atragem atenţia că o serie de lucrări, unele foarte recente (Zbenović 1974 ; Dergacev 1980 ; Marković 1981 ; Marinescu 1981), prin situaţiile documentare pe care le comunică, sînt departe de a da credit afirmaţiei că la Folteşti există doar un nivel sau orizont de construcţie. De altfel, autorii scriu, în chip repetat, despre un singur strat, dar subliniază că nu au mai multe faze. Un nivel de locuire sau construcţie nu trebuie să lase, în mod obligatoriu, şi o depunere arheologică continuă sau uşor sesizabilă. Nici resturile gumelniţene sau ale culturii Cerneahov-Sîntana de Mureş n-au lăsat depuneri distincte la Folteşti. Şi totuşi aceste resturi au fost separate pe criterii care nu se mai aplică celor din perioada de tranziţie.

trebuie căutată în substrat care, la un moment dat, a fost comun din Carpaţii Meridionali în nord pînă la Egee şi Anatolia nord-vestică în sud, de la Morava şi Vardar în vest pînă la Marea Neagră în est. Avem, fireşte, în vedere marele complex Gumelniţa-Kodjadermen-Karanovo VI-Kum Tepe I b-Sălcuţa-Krivodol-Bubanj-Hum I a-Šuplevec-Bakarno Gumno etc, în cadrul căruia întîlnim variante şi aspecte culturale regionale multiple, nu întotdeauna sincrone, dar strîns legate genetic între ele; c) În aceste condiţii, orizontul Ezero A_1, Orlea-Sadovec, Coţofeni timpuriu, Boleráz final şi Baden timpuriu nu poate să fie mai vechi decît Troia I. Dacă avem în vedere relaţiile directe ale orizontului schiţat la pct. b cu Troia, cît şi pe cele ale orizontului de la pct. c, post Rachmani, cu lumea perioadei timpurii a epocii bronzului din Grecia continentală şi, pe această cale, cu Anatolia, ajungem, inevitabil, la concluzia că Ezero nu poate începe decît, cel mai devreme, la sfîrşitul Troiei I.

Are oare componenta egeo-anatoliană, din cadrul aşezării de la Ezero, o valoare cronologică incontestabilă? Semnalăm cîteva aspecte ce rezultă din analiza materialului: 1. descoperirile cu analogii în Troia nu sînt importuri din lumea egeo-anatoliană în cultura Ezero. Ele sînt perfect integrate în mediu şi au forme de exprimare originale. Prezenţa lor în cultura Ezero se poate datora unor contacte directe, la nivel Troia I, după care, odată preluate, a urmat dezvoltarea lor independentă. Ele puteau ajunge însă în cultura Ezero şi dintr-un fond anterior şi de la manifestări culturale învecinate conservatoare; 2. chiar dacă nu formează un „material de masă", elemente caracteristice şi culturii troiene întîlnim încă din cele mai vechi niveluri de la Ezero (şi torţi tubulare: *Ezero*, 498, tabela 203 şi forme de vase şi apariţii singulare: pe marginea lobată a unui vas, provenind probabil de la o amforă, nepublicat, descoperită în orizontul XIII, apare reprezentarea unei feţe umane realizată din două proeminenţe şi benzi de linii incizate); 3. relaţia cronologică între aşezările la care se raportează Ezero (respectiv Troia, Thermi,Poliochni) a fost reanalizată (mai întîi de Milojčić 1967, 25 şi urm., apoi de Podzuweit 1979, 32 şi urm., anexa 26), stabilindu-se sincronismul Troia I—II g cu Thermi I—V şi cu Poliochni I—V (Podzuweit, *op. cit.*; cu precizarea ulterioară: Podzuweit, sub tipar, continuării fazei Poliochni V pînă în Troia IV c şi a paralelismului Troiei IV d—V cu Poliochni VI; compară şi cu Mellaart 1971, tabel cronologic); 4. în depunerile de la Ezero, există „monede mai noi" (ca să folosim o expresie luată de la Milojčić 1967,12, 15) şi anume: a) două fragmente de *depas*-uri în orizonturile V—VI care, după autori, „nu sînt suficient de concludente şi nu ne permit să susţinem cu fermitate cele afirmate. Ele au fost descoperite în gropi şi nu se ştie dacă au aparţinut respectivelor orizonturi" (*Ezero*, 508. De neînţeles, dar autorii nu reproduc nici aceste „monede mai noi"). Aceste descoperiri se adaugă celor de la Baadere (Dimitrov 1943; Mikov 1948, fig. 12; vezi, de asemenea, Podzuweit 1979,93, notele 844—846) şi altora mai nou descoperite dar nepublicate; b) prezenţa unor discuri de lut „folosite probabil la confecţionarea vaselor cu roata înceată" (Merpert, în *Ezero*, 21) în orizontul VII al secţiunii sud-vestice (secţiune în care s-au găsit şi cele două fragmente de depas); c) tiparele pentru turnat topoare de metal aflate în orizonturile VI şi IV (*Ezero*, 174, 176, fig. 108, v; 109, l, m, n) pot să dateze cel mai devreme din Thermi V (Lamb 1936, 159, pl. XXIV,

31.14) şi Poliochni IV (Brea 1964, I_2, pl. CLXXIII); d) prezenţa unor ornamente în relief sub forma ∩ (orizont XII: *Ezero*, fig. 137/a; orizont XI: idem, fig. 140/a etc) care la Troia sînt frecvente abia din Troia II (Troy I, 2, fig. 370 a/C_5; 389/35. 485; 390/490 etc; vezi, pentru Troia I, şi fig. 244/16); e) vasul din *Ezero*, fig. 35 g (din orizontul III: *Ezero*, legenda la fig. 35 şi p. 68 pentru vas nr. 16; la p. 508 vasul se atribuie orizontului IV) este asemănător cu cele de la Thermi dar nu se poate spune că are ,,analogii absolute'' (cel de la Thermi fiind canelat vertical). Apoi Thermi IV şi V sînt sincronizate cu Troia II d—II g (Podzuweit 1979, 34, 35 şi anexa 26). Aceeaşi este situaţia cu un *Fischbuttengefäss* (Merpert, Georgiev 1973, fig. 23; *Ezero*, 508) care însă are asemănări şi mai generale la Thermi (Lamb, *op. cit.*, fig. 37) sau Poliochni (perioada ,,roso'': Brea, *op. cit.*, pl. CXLVIII/a, b); f) ,,monede mai noi'' rămîn şi acele elemente ,,corelate cu descoperiri din Troia III—IV'', chiar dacă provin din gropi, în timp ce orizonturile superioare se afirmă că au fost distruse (*Ezero*, 508).

În concluzie, noi sîntem convinşi că raportul cronologic dintre Ezero şi Troia, aşa cum a fost formulat în monografia aşezării de la Ezero, nu poate fi acceptat. Tot atît de convinşi sîntem că viitoare cercetări vor da la iveală aşezări mai vechi decît stratul epocii bronzului de la Ezero şi mai noi decît Karanovo VI, care vor reflecta relaţii cu lumea troiană. Mai aproape de vechile păreri ale cercetătorilor de la Ezero (vezi Merpert, Georgiev 1973, 247 cu bibliografia anterioară), noi socotim că recenta cronologie a materialelor de la Ezero nu este de natură să ne facă să ne modificăm punctul de vedere anterior exprimat (Morintz, Roman 1969 a, 61 şi urm. şi fig. 1; 2). Cu atît mai mult cu cît autorii monografiei despre Ezero înşişi, acceptînd, în mod constant (Merpert, Georgiev 1973, 256; Merpert, în *Ezero*, 542), sincronismul Ezero A cu Baden C/D, nu şi-au dat seama că afirmă implicit prezenţe troiene în Balcani, prin Cernavodă III (mai veche decît Baden C/D, deoarece se sincronizează cu Boleráz), înainte de Ezero A. Ar fi fost simplu de observat, dacă nu ar fi neglijat stadiul la care ajunsese cercetarea ţinuturilor nord-dunărene în momentul redactării monografiei despre Ezero.

Aceiaşi autori n-au putut beneficia de rezultatele cercetărilor întreprinse de Podzuweit (1979). Le-au fost însă la îndemînă atît referinţe privitoare la Bubanj şi Hissar (Roman 1971, 123 şi urm., cu bibliografia anterioară; idem 1976 b, fig. 9, p. 63 şi urm.), cît şi excelenta monografie asupra Bronzului timpuriu thessalic realizată de E. Hanschmann şi Vl. Milojčić (1976). Nici pe acestea nu le-au folosit însă şi astfel poziţia cronologică a aşezării de la Ezero (şi a culturii Ezero) continuă să ridice numeroase semne de întrebare.

ABREVIERI

Alexandrescu 1974 = Alexandrina Alexandrescu, Dacia, N.S., 18, p. 79 şi urm.
Berciu 1961 = D. Berciu, *Contribuţii la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări*, Bucureşti.
Berciu 1962 = D. Berciu, Dacia, N.S., 6, p. 397 şi urm.
Brea 1964, I, 2 = Luigi Bernabó-Brea, Poliochni, vol. I, 2 (planşe)

Ida Bognár-Kutzián 1973 = Ida Bognár-Kutzián, *Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur*, Bratislava, p. 31 și urm.

Coleman 1977 = John E. Coleman, *Keos I, Kephala*, Princeton, N.J.

Dergacev 1980 = V.A. Dergacev, *Pamjatniki pozdnego Tripoljia*, Chișinău.

Deshayes 1970 = J. Deshayes, Zbornik Narodnog Muzeja, 6, p. 21 și urm.

Dimitrov 1913 = D. P. Dimitrov, ArchAnz, 58, p. 13 și urm.

Dumitrescu 1960 = Vl. Dumitrescu, Dacia, N.S., 6, p. 69 și urm.

Idem 1931 = Vl. Dumitrescu, MemAntiq, 6–8, p. 23 și urm.

Djambazov, Katinčarov 1974 = N. Djambazov, R. Katinčarov, Izvestija Sofia, 34, p. 107 și urm.

Ezero = G. Il. Georgiev, N. Ia. Merpert, R. V. Katinčarov, D. G. Dimitrov și alții, *Ezero. Rannobronzovata selište*, Sofia.

Fossey 1969 = J. M. Fossey, BSA, 64, p. 53 și urm.

Garašanin 1958 = M. Garašanin BerRGK, 39, p. 1 și urm.

Garašanin, Simoska = M. Garašanin, Dragica Simoska, MacActaArch, 2, Prilep, p. 9 și urm.

Georgiev 1961 = Georgi Georgiev, *L'Europe à la fin de l'âge de la pierre*, Praga, p. 45 și urm.

Georgieva 1952 = Sonia Georgieva, Izvestija Varna, 18, p. 529 și urm.

Gergov 1980 = Ventislav Gergov, comunicare la Institutul de arheologie din București, mai 1980, asupra săpăturilor de la Teliš.

Hanschmann, Milojčić 1976 = Eva Hanschmann, Vladimir Milojčić, *Die deutschen Ausgrabungen auf der Argissa Magula in Thessalien III. Die Frühe und beginnende Mittlere Bronzezeit*, BAM, 13/14.

Harţuche 1973 = N. Harţuche, SCIV, 24, 1, p. 15 și urm.

Idem 1979 = N. Harţuche, Danubius, 8–9, Galaţi, p. 67 și urm.

Idem 1980 = N. Harţuche, Istros 1, p. 33 și urm.

Harţuche, Bobi 1980 = N. Harţuche, V. Bobi, Istros, 1, p. 126 și urm.

Iconomu 1960 = C. Iconomu, Pontica, 1, p. 256 și urm.

Immerwahr 1971 = Sara Anderson Immerwahr, *The Athenian Agora, vol. XIII. The Neolitic and Bronze Age*, Princeton, New Jersey.

Irimia 1974 = M. Irimia, Pontica, 7, p. 77 și urm.

Idem 1981 = M. Irimia, SCIVA, 32, 1, p. 347 și urm.

Ivanov 1973 = Ivan Sim. Ivanov, Izvestija Varna, 9 (24), p. 235 și urm.

Kalicz 1979–1980 = N. Kalicz, Szolnok Megyei Múzeumi Evkönyv, p. 43 și urm.

Katinčarov 1975 = R. Katinčarov, AAC, 15, p. 85 și urm.

Idem 1978 = R. Katinčarov, Pulpudeva, 2, p. 270 și urm.

Idem 1981 = R. Katinčarov, rezumat, comunicare la simposiumul de la Sarajevo, septembrie 1981.

Lamb 1936 = Winifred Lamb, *Excavations at Thermi in Lesbos*, Cambridge.

Margos 1961 = Ara Margos, Izvestija Varna, 12, p. 128 și urm.

Idem 1973 = Ara Margos, Izvestija Varna, 9(24), p. 267 și urm.

Marinescu 1981 = Silvia Marinescu-Bîlcu, *Tîrpești. From Prehistory to History in Eastern Romania*, BAR, 107, Oxford.

Markević 1981 = V. I. Markević, *Pozdnetripolskie plemena severnoi Moldavii*, Chișinău.

Mellaart 1971 = James Mellaart, Studia Balcanica, 5, p. 119 și urm.

Merpert, Georgiev 1973 = V. Ia. Merpert, G. Il. Georgiev, *Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur*, Bratislava, p. 215 și urm.

Mikov 1948 = V. Mikov, *Fouilles et recherches*, I, Sofia.

Milojčić 1937 = Vl. Milojčić, Jahrb. RGZM, 14, p. 9 și urm.

Idem 1972 = Vl. Milojčić, Jahrbuch der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, p. 61 și urm.

Morintz, Roman 1968 = Sebastian Morintz și Petre Roman, SCIV, 19, 4, p. 553 și urm.

Idem 1968 a = Sebastian Morintz – Petre Roman, Dacia, N.S., 12, p. 45 și urm.

Idem 1969 = Sebastian Morintz – Petre Roman, SCIV, 21, 4, p. 557 și urm.

Idem 1969 a = Sebastian Morintz — Petre Roman, Dacia, N.S., 13, p. 61 şi urm.

Idem 1973 = Sebastian Morintz — Petre Roman, *Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur*, Bratislava, p. 259 şi urm.

Morintz, Ionescu 1968 = Sebastian Morintz — Barbu Ionescu, SCIV, 19, 1, p. 95 şi urm.

Morintz, Şerbănescu 1974 = Sebastian Morintz şi Done Şerbănescu, SCIVA, 25, 1, p. 47 şi urm.

Nikolov 1976 = Bogdan Nikolov, Archeologia Sofia, 18, 3, p. 38 şi urm.

Opriţescu 1977 = Ann Dodd-Opriţescu, *Primele elemente « stepice » din eneoliticul României*, teză de doctorat, Iaşi.

Petrescu, Dinu 1974 = M. Petrescu-Dîmboviţa, Marin Dinu, Dacia, N.S., 18, p. 19 şi urm.

Podzuweit 1979 = Christian Podzuweit, *Trojanische Gefässformen der Frühbronzezeit in Anatolien, der Ägäis und angrenzenden Gebieten*, Mainz.

Idem, sub tipar = Ch. Podzuweit, *Neuere frühtrojanische Funde in Nordwestanatolien und Griechenland*, JahrbRGZM.

Roman 1971 = Petre I. Roman, Dacia, N.S., 15, p. 31 şi urm.

Idem 1973 = Petre I. Roman, Banatica, 2, p. 57 şi urm.

Idem 1976 = Petre I. Roman, SCIVA, 27, 2, p. 147 şi urm.

Idem 1976 a = Petre I. Roman, Thraco-Dacica, 1, p. 53 şi urm.

Idem 1976 b = Petre I. Roman, *Cultura Coţofeni*, Bucureşti.

Idem 1977 = Petre Roman, *Der Stand der Forschungen über die Frühbronzezeit Rumäniens*, Simposion Budapesta-Velem, aprilie.

Idem 1978 = Petre Roman, SCIVA, 29, 2, p. 215 şi urm.

Idem 1978 a = Petre Roman, *Spätäneolithikum, Übergangsperiode und der Bronzezeit im Südosten Rumäniens*, Simposion Plovdiv, oct.

Roman, Németi 1978 = Petre Roman, Ioan Németi, *Cultura Baden în România*, Bucureşti.

Roman 1981 = Petre Roman, *Die Übergang vom Äneolithikum zur Bronzezeit auf dem Gebiet Rumäniens*, Simposion Sarajevo, septembrie.

Idem 1981 a = Petre Roman, SCIVA, 32, 1, p. 21 şi urm.

Idem 1981 b = Petre Roman, SCIVA, 32, 2, p. 241 şi urm.

Simoska, Kitanovski, Todorović 1976 = Dragica Simoska, Blagoja Kitanovski, Jovan Todorović, MacActaArch 2, p. 43 şi urm.

Sperling 1976 = Jerome W. Sperling, Hesperia, 45, 4, p. 305 şi urm.

Székely 1980 = Székely Kékedy Zsolt, Aluta, p. 39 şi urm.

Todorova 1968 = H. Simeonova-Todorova, JahrbRGZM, 15, p. 15 şi urm.

Idem 1977 = H. Todorova, *Die Pevec-Kultur*, Simposium Budapesta-Velem, aprilie.

Idem 1978 = H. Todorova, *The Eneolithic in Bulgaria*, BAR, 49, Oxford.

Idem 1979 = H. Todorova, *Eneolit Bolgarii*, Sofia.

Idem 1981 = H. Todorova, SlovArch, 29—1, p. 203 şi urm.

Idem 1981 a = H. Todorova, rezumat comunicare Simposion Sarajevo, sept.

Tončeva 1981 = G. Tončeva, Dacia, N.S., 25, p. 41 şi urm.

Troy I, 2 = Carl W. Blegen, John L. Caskey, Marion Rowson, Jerome Sperling, Troy, I, 2 (planşe), 1950.

Tudor 1978 = Ersilia Tudor, Dacia, N.S., 22, p. 73 şi urm.

Weisshaar 1977 = H.J. Weisshaar, *Die Funde der Rachmanizeit von der Pevkakia-Magula bei Volos, Thessalien*, Disertaţie Heidelberg.

Idem 1979 = H.J. Weisshaar, Arch. Korrespondenzblatt, 9, 4, p. 385 şi urm.

Idem 1980 = H. J. Weisshaar, Mitt. DAI, 95, p. 33 şi urm.

Idem, sub tipar = H. J. Weisshaar, *Nordgriechischer Import im kupferzeitlichen Thessalien*, JahrbRGZM.

Zbenović 1974 = V. G. Zbenović, *Pozdnetripolskie plemena severnogo Pričernomorija*, Kiev.

RAPPORT CHRONOLOGIQUE ENTRE EZERO ET TROIE À LA LUMIÈRE DES RECHERCHES EFFECTUÉES AU NORD DES BALKANS

RÉSUMÉ

L'auteur analyse le rapport chronologique entre Ezero et Troie par le prisme des relations existant entre Ezero et la succession culturelle au nord des Balkans. Il constate la présence dans l'établissement d'Ezero, et tout spécialement dans les horizons de la phase A, une forte composante de type Cernavodă II, et des analogies évidentes entre les plus anciens horizons d'Ezero et le groupe Orlea-Sadovec. Cernavodă II et Orlea-Sadovec sont plus récents qu'une série de civilisations comme : Cernavodă I récent, Folteşti I (Usatovo), Sălcuţa IV, Cernavodă III qui, à leur tour, contiennent des éléments communs avec Troie I. Ces constatations permettent à l'auteur de réaffirmer l'existence d'un hiatus entre Karanovo VI et Ezero, espace correspondant aux civilisations de Cernavodă I, III, II qui sont en bonne mesure synchrones avec Troie I. S'il existe ,,dans les établissements et sépultures d'Usatovo des éléments caractéristiques pour Troie I classique'', et si Ezero A est synchrone avec Baden C/D, cela signifie, implicitement, que les auteurs de la monographie sur Ezero affirment eux aussi l'existence d'horizons Troie I plus anciens qu' Ezero. Et cela parce que : Usatovo est synchrone avec Cernavodă I récent, donc plus ancien que Cernavodă III (correspondant à Boleráz = Baden A) — avec de nombreux éléments Troie I — et Cernavodă II, qui, ultérieurement, entre comme composante dans Ezero A. L'auteur analyse également le rapport chronologique Ezero — Troie I par le biais des relations des deux civilisations avec Rachmani et le Bronze Ancien de Grèce, mettant aussi en évidence le synchronisme entre les civilisations du Nord des Balkans et celles de Grèce.

CULTELE SYRIENE ŞI PALMYRENE ÎN DACIA
(în legătură cu o monografie recentă)

DE

I. I. RUSSU

Studiul istoric-arheologic al cultelor religioase zise generic ,,orientale'' în Dacia romană este de cîteva decenii foarte intens, preocupînd pe eruditii care au abordat trecutul provinciei carpato-danubiene şi materiale documentare din zonă. Atracţia şi mirajul religiilor mistice şi eshatologice ale răsăritului antic au reţinut atenţia erudiţilor moderni începînd cu a doua jumătate a veacului al XIX-lea, după cum au cucerit relativ uşor inimile şi sufletele anticilor din părţile centrale şi apusene ale împărăţiei romane, unde panteonul greco-italic, uzat şi cam învechit, ,,demodat'', nu mai putea să garanteze maselor populare (însetate după mîntuire, îngrijorate de lumea ,,de dincolo'', viaţa de apoi) cuvenitele soluţii valabile — alternativă pe care le-o oferea de-a gata mistica şi practicile orgiastice copleşitoare ale religiilor exotice ale mîntuirii aduse din lumea semită, iraniană, microasiatică, egipteană. Forţa de atracţie şi penetraţie a acestora a fost considerabilă la Roma şi în provinciile romane obosite de vechile sisteme teologice uzate, perimate şi menţinute mai mult prin inerţie de prestigiul politic şi puterea militară a stăpînirii imperiale. Cultele ,,orientale'' s-au bucurat de atenţie deosebită din partea cercetătorilor în primul rînd datorită abundenţei relative a documentării epigrafice şi arheologice din întreg imperiul şi din Dacia, cu descoperiri numeroase, în continuă sporire, superioare cantitativ şi calitativ faţă de alte aspecte ale vieţii provinciale şi factorii social-culturali şi etnici din Dacia, fie autohtoni, fie chiar imigraţi ce s-au integrat masiv în masele populare ale provinciei.

În ,,Bibliotheca Orientalis'' (serie îngrijită de Idel Segall), recent a apărut monografia *Cultele orientale în Dacia romană*, 1. *Cultele siriene şi palmirene* (Bucureşti, Editura ştiinţifică şi enciclopedică, 1981, 312 pagini, 16 pl., 4 pl. color, cîteva planuri şi 7 hărţi schematice), de prof. Silviu Sanie (Iaşi), cunoscut specialist în epigrafia şi arheologia provincială romană, ca şi în istoria religiilor antice. ,,Din ansamblul religiei Daciei romane lucrarea de faţă îşi propune să descrie şi să explice propagarea cultelor *siro-palmiriene*, culte înglobate obişnuit alături de cele *egiptene*, *microasiatice* şi *iraniene* în grupul *cultelor orientale*'' (p. 18). În prealabil, autorul rezumă ,,cauzele generale ale propagării cultelor orientale şi elementele care le-au creat, uneori, un ascendent faţă de păgînismul greco-roman, numeroase şi diverse, dar se impun a fi menţionate următoarele : *a*) preponderenţa economică şi socială a Orientului cu intensă viaţă intelectuală şi religioasă ; *b*) relaţiile comerciale multiple, schimburi de produse şi odată cu ele circulaţia ideilor şi credinţelor ; *c*) imigraţia de meseriaşi, negustori şi sclavi destoinici din Orient spre Roma şi provinciile europene ;

d) militari recrutaţi în zonele orientale, ca şi unităţi auxiliare de aici; *e*) campaniile romane în Orient şi staţionarea de unităţi armate în Asia de vest şi Africa de nord-est; *f*) sprijinul oficial dat cultelor orientale mai ales semite de împăraţii de atare obîrşie (Septimius Severus şi dinastia sa, Elagabalus, Philippus Arabs ş.a.). Dar cauzele ce au contribuit la adoptarea noilor culte rezidă în «deficienţele» religiei romane, cît şi în «calităţile», mai exact *elementele noi* oferite de noile credinţe. Cultele orientale răspund unor aspiraţii religioase noi pe care păgînismul clasic, grec şi roman, nu le satisfăcea...; erau culte cu misterii ce stîrneau pasiuni şi entuziasm, extaz..." (*CultOr*, I, p. 19—20), favorizate de larga toleranţă religioasă şi culturală în Imperiul roman.

În *Cuvînt înainte* sînt expuse obiectivele şi orientările monografiei, munca la diferite muzee şi institute din ţară (informaţii primite colegial din partea cercetătorilor respectivi, numeroşi, vreo 40 [din care însă niciunul nu se spune că ar fi citit textul sau corectura lucrării (între ei ,,D. Bene" este D. Benea, ,,L. Valea" — M. Valea)]; zeul suprem daco-getic cu ,,ocultaţia şi epifania lui Zalmoxis, peregrinarea lui Zalmoxis în Egipt" [corect e *Zamolxis*] sînt documente indicînd relaţii şi influenţe din Orientul apropiat asupra Daciei preromane. La ,,Abrevieri şi bibliografie" (p. 10—16) se omit AIIA, BerRGK ş.a. utilizate în text; *Oltenia romană* ed. a IV-a a apărut în 1978; mici erori de litere în nume şi cuvinte germane, franceze, latine etc. (majoritatea aşa-zise ,,de tipar") le poate îndrepta cititorul). ,,Introducerea" p. 17—35 explică poziţia autorului în problema cultelor orientale din Dacia romană, condiţiile şi premisele răspîndirii lor. Articolul ,,Elementele syriene în Dacia carpatică şi rolul lor în «colonizarea» şi romanizarea provinciei", din ActaMN, 6, 1969, p. 167—182 a constituit un început şi stimulent pentru munca de cercetare urmărită cu tenacitate şi competenţă, în diferite publicaţii de Silviu Sanie — autor care, pe lîngă o bună pregătire în arheologie, epigrafia şi istoria generală a imperiului şi a Daciei, este, faţă de toţi cercetătorii români anteriori, un ,,orientalist" bine orientat şi anume semitolog cunoscînd limbile şi onomastica populaţiei antice a Syriei, inclusiv Palmyra şi Commagene, adică tocmai sursele social-etnice şi lingvistice din care au venit în imperiu şi în Dacia toate elementele studiate în monografia apărută la 1981; autorul este deci cel mai bine plasat pentru a putea să abordeze cu succes problema cultelor syriene-semite ale provinciei carpato-danubiene şi la fel, în viitor, ,,orientalismul" din Dacia în ansamblu.

Rod al unei munci dîrze, competente şi valoroase, ampla monografie despre cultele syriene şi palmyrene tratează sistematic toate zeităţile evident de atare origine şi cîteva incerte; dar nu se limitează la elemente divine, ci are în vedere cu egală măiestrie şi pe vehiculatorii şi cultivatorii lor syrieni şi palmyreni sau romani veniţi individual ori pe grupe în Dacia carpatică: magistraţii, militarii, unităţile militare, particularii, sclavii ş.a., precum şi întregul cadru al vieţii provinciale. Cum se ştie, zeităţile orientale au pătruns în bună măsură prin fenomenul *sincretismului* (fuzionarea sau amestecul cu zeităţi greco-romane) şi *interpretatio romana*.

După aceste elemente introductive şi generalităţi, autorul trece (p.36—254) la examinarea individuală a fiecărei divinităţi din ,,pantheon"-ul syro-palmyrean, pe baza documentaţiei epigrafice şi sculpturale ce le atestă, la localităţile respective din provincia Dacia: analize minu-

ţioase, bine fundamentate, susţinute pe o largă utilizare a izvoarelor antice şi a bibliografiei copioase mai ales franceze şi germane. Situaţia fiecărei divinităţi este bine elucidată în această parte „centrală" ce apare ca cea mai reuşită şi valoroasă a monografiei. Analiza desfăşurată pe mai mult de 200 pagini este utilă atît pentru istoria Daciei romane şi a romanităţii sud-est europene, cît şi pentru orientalistică. Zeităţile aduse în Dacia din Syria şi Palmyra sînt, în ordinea importanţei atestărilor : *Iuppiter Dolichenus* în numeroase inscripţii votive, reprezentări plastice şi ofrande ; analiza tuturor aspectelor social-istorice, culturale şi chiar militare ale zeului începe cu Apulum, marele centru militar şi economic-civil al Daciei, urmînd apoi Ampelum „unul din centrele de exploatare a principalei bogăţii miniere a Daciei — aurul — este un oraş cu populaţia foarte eterogenă (alături de populaţia autohtonă sînt semnalate neamuri illyre-dalmate, *Pirustae* şi *Baridustae*)..." (p. 46—47). Dar nu toate informaţiile din acest aliniat se referă la Ampelum (Zlatna, jud. Alba), reşedinţa lui *procurator aurariarum Dacicarum* şi centrul administrativ al serviciului montanistic aurifer al Daciei, loc de staţionare a unei formaţii auxiliare *Numerus Maur. Hisp.* ; populaţia era desigur „foarte eterogenă", dar exploatările aurifere nu erau chiar la Ampelum, ci mult mai la nord şi vest : Almaş, pe Muntele Corabia, la Alburnus Maior (Roşia Montană, jud. Alba), unde sînt atestate epigrafie „neamurile illyro-dalmate Pirustae şi Baridustae". Ampelum era un puternic centru „dolichenian" din care se cunoşteau cinci inscripţii dedicate lui Dolichenus-Commagenus, a şasea apărută în 1981 (inedită, fragmentară, la Muzeul Zlatna). De rectificat la p. 49 „legiunea a III-a Flavia Felix" în IIII-a Flavia Felix ; „C. Iavolinus Modestus" este C. Iavolenus Modestus, p. 51 „altar închinat zeiţei Nemesis de Scantius Lucius" nu este inedit, ci publicat în ActivMuz, 1956, p. 125—127, nr. 3 ; la Samum (Căşei, jud. Cluj) trebuie inclus între monumentele dolicheniene CIL, III, 828, cu lectura îndreptată în AIIA, 19, 1976, p. 263, fig. 3 ; p. 50 „Coplean" (=mg. Kápjon)" se scrie ung. Kapjon ; p. 52 „Marcus Antoninus Gordianus" este M. Antonius Gordianus (Antoninus fiind *cognomen*) ; p. 55—56 „P. Gaius Valerianus din legiunea a X-a Fretensis" era 7 (centurio) ; p. 80 „Aelius Valentinus are nume roman, incomplet însă, trădînd o posibilă origine peregrină" numele e complet, de cetăţean (încetăţenit) Aelius gentiliciu după Aelius Hadrianus sau Antoninus Pius şi care sigur că fusese „peregrinus", avea şi *praenomen* dar nu-l scrie ; p. 84—87 tabel cu inscripţii dolicheniene repetă catalogul p. 255—261, cu alte numere de ordine ; p. 85 „Titintius" este simplu *Titinius*.

Iuppiter Heliopolitanus (p. 90—94) are trei inscripţii în Dacia, puse de trei centurioni din legiuni.

Iuppiter Erapolitanus (p. 95—98), Hadad, din Hierapolis (Bambyke), o dedicaţie pusă de un Cas(s)ius Rufus, Casius fiind *nomen* în funcţie normală de *nomen* şi aici.

Turmasgades (p. 99—103), „Maximus Maximinus şi Iulianus Maximinus au nume cu rezonanţă romană, dar lipsa celor *tria nomina* indică situaţia de peregrini a dedicanţilor" (p. 102), toate patru (sau trei) antroponimele sînt curat romane, dar faptul care indică „peregrini" (necetăţeni) este lipsa unui gentiliciu (nume de familie) roman.

Iuppiter Balmarcodes (p. 104—105) într-o dedicaţie din Potaissa.

Dea Syria (Atargatis, din Hierapolis; p. 106—113) patru sau cinci dedicații în Dacia; p. 109 „ala I Hispanorum Compagonum" este *Campagonum*; p. 110 „AnnÉp, 194, nr. 50" este 1944, nr. 50.

Baltis Caelestis (p. 114—116) la Apulum o singură dedicație. *Azizos* (p. 117—122), arab (antroponim teofor frecvent și azi), numit în lumea greco-romană *deus bonus puer Phosphorus*; 12 dedicații în Dacia.

Sol și *Sol Invictus* (p. 123—139), se recunoaște că „includerea lui *Sol Invictus* între divinitățile syriene n-a obținut încă adeziunea tuturor cercetărilor", firesc, căci se pare că majoritatea dedicațiilor erau destinate persanului Mithras; dar autorul optează pentru obîrșia syriană, cum ar indica și tabelul reprezentărilor lui Sol în quadrigă; p. 136—138 „inscripțiile dedicate lui Sol" repetă catalogul; p. 138 „dedicantul C. Iulius Valentinus" nu era dedicant, ci patronul în sănătatea căruia făcea dedicația C. Iulius Omucio *libertus actor*.

Deus Aeternus (p. 140—155) cunoscu o foarte largă răspîndire în Dacia, ca „zeu fără început și fără de sfîrșit"; p. 148 dedicația „*deo Aeterno et Iunoni et angelis*" din Ulpia Traiana era bine să fie descrisă după ultima publiație IDR, III/2, 190, cu fotografia în care se vede sus vulturul; ca adaos la *Silvanus* „*Silvano Deo aeterno*" se vede că adjectivul era un simplu epitet; p. 152 „altarul ridicat [*Deo*] *Aeterno* de [*Au*]*r(elius) Sec*[*undinus dec.?*] *coloniarum*... fiului său *Marcus Aurelius Secundus*..." nu e dedicat fiului, ci dedicantul era fiul lui M. Aurel. Secundus.

Theos Hypsistos și *Iuppiter Exsuperantissimus* (p. 156—164), primul zeu în trei inscripții grecești la Ulpia Traiana și una în Mytilene, al doilea ca zeu „roman" în Apulum.

Inscripții și reprezentări cu apartenență syriană probabilă (p. 166—171); p. 168 arheologul-epigrafist vienez citat se chema O. Benndorf.

Cultele din Palmyra (p. 172—201); *Belus* (Bel), *Malachbelus* (la atestările date de autor se adaugă: IDR, III/2, 484, fragmentară), *Bel Hammon*, *Iarhibolus*, *Fenebal*, *Manavat*; *Templul zeilor palmyreni* la Ulpia Traiana (p. 202—204).

Capitolul „Onomastica orientală din Dacia" (p. 206—241) nu pare tocmai just intitulat, căci cuprinde numai pe cea *semită*, nu egipteană, asianică, persană ș.a.; deci mai corect „Antroponimie semită în Dacia", care este tratată în mod exhaustiv, analizată și explicată etimologic-comparativ deosebit de competent; singura lipsă pare a fi *Godes (cognomen* în *LEG XIII GEM/AVR (elius) GODES*, CIL, III, 8 065, 20; IDR, III/1, 275 și 277; III/2, 541, 2 ș.a.), pe care l-am considerat semit; dar nu sînt semite (chiar dacă erau purtate de mulți „orientali") nume de factură evident romană ca *Bassus* (p. 225), *Cassis* (p. 227), larg răspîndite și la alți provinciali; *Hammonius* (IDR, III/2, 83 și 246) este egiptean, iar *Marinus* (p. 235) evident roman, indiferent de eventuale rezonanțe orientale.

Încheierea părții expozitive a cărții (*CultOr*, I) o formează „Privire globală. Rezumat și concluzii" (p. 244—254), după care e prezentat „Catalogul inscripțiilor din Dacia dedicate divinităților siriene și palmiriene" (p. 225—278), care trebuie să fie complet ca bibliografie, lectură, traducere, fiind temelie documentară a întregii monografii despre cultele venite din Syria și Palmyra — ca și a oricărei lucrări bazate în primul rînd pe materialul epigrafic — ,paralel cu „sursele și concordanța cu CIL, III

şi IDR" (p. 288—290). Cîteva corectări şi completări mărunte: nr. **5** CIL, III, 1 301 b, este = CIL, III 7 835; **6** CIL, III, 1 301 a, este = CIL, III; 7 834; **12** ActivMuz, 2, 1956, p. 128, fig. 2, este = ActaMN, 3, 1966, p. 165, fig. 1 foto; JÖAI, 5, 1902, Bbl. 105, este = ArchÉrt, 22, 1902, p. 82; **15** CIL, III, 7 645, este = AISC, 1, 1932, 1, p. 107—108, fig. 4 foto = *Epigraphica — Travaux* (Bucureşti, 1977, p. 141, S. Sanie); **24** CIL, III, 1 431, *v(otum) s(alutum) l(ibenter) m(erito)* este de fapt *v(otum) s(olvit) l(ibenter) m(erito)*; **28** EmlKel, 1957, p. 78 = *Epigraphica Travaux*, p. 140 (S. Sanie); la sfîrşit de serial dolichenian trebuie adăugată o piesă inedită din Germisara (Cigmău), fragment de altar votiv *DOLIC*..., descoperit prin a. 1976 (colecţia arheologică a Şcolii generale Cigmău, jud. Hunedoara); **33** AEM, 4, 1880, p. 134, nr. 22 fusese dat şi în CIL, III, 1 354; **34** ,,*titulus sacer*; Muzeul de istorie Deva" este o lespede votivă, văzută şi fotografiată de O. Floca prin a. 1930 la Peşteana (jud. Hunedoara), piesa dispărută, AISC, 1, 1932, 1, p. 102—103, foto obscur (IDR, III/2, 243); **35** publicată mai întîi în Studii, Revistă de istorie, 1, 1949, 2, p. 108, apoi în Materiale, 1, 1953, p. 773; **50** ,,*honorem flamenii*" este *flamonii*; **55** ,,inscripţie votivă descoperită la temeliile unui templu pe un deal de lîngă Turda", CIL, III, 875, este: platoul ,,Cetate" locul castrului legiunii V Macedonica; **65** ,,*Dii*" în r. 3 este la dativ *Diis*; ,,*P. Aelius Hammonius I[un(ior)]*" este *P. Aelius Hammonius v(ir) e(gregius)*, IDR, III/2, 246; **84** ,,*a Solo restituit*" este apelativ *a solo*... ,,din temelii (de la pămînt)"; **91** CIL, III, 1 352 (între dedicaţiile lui ,,Aeternus"), ,,*IOM/[A]eteto/L. Romul(ius) Quintus*" a fost rectificat în SCIVA, 31, 1980, 2, p. 251—252, nr. 4: *IOM/VET(erani) ET C(ives) R(omani) PER M(arcum) VL(pium) QVINTVM*...; **96**, *C. Iul. Tato D(eo) ET(erno) v.p.*", CIL, III, 7 880, pare a nu fi din Germisara (Cigmău, sau Geoagiu?), ci din Apulum (cum ar indica inventarul Muzeului din Sibiu, unde piesa se păstrează); **98** ,,*Aur(elia) Galba coni/ux*", CIL, III, 6 258, citea numele dedicantei ca *Aur. ...alba*; A. Kerényi, *Die Personennamen* nr. 380 punea inscripţia la ,,Szászváros" [Orăştie, confuzie între Segesvár = Sighişoara şi Szászváros], cu lectura incompletă, faţa scrisă fiind puternic corodată; mai probabil e *Aur(elia) [G]alla coniux*...; **101** se află în Muzeul Cluj-Napoca; publicată şi de S. Sanie în SCIVA, 28, 1977, 1, p. 138, fig. 8 foto (IDR, III/2, 224); **103** placă votivă-de clădire (templul lui Deus Patrius Bel), e reluată şi de I. Piso în *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bonn, 1980, p. 279—280, foto, desen cu întregirea numelui de guvernator martelat *cos. III Daci[arum] C. I[ul. Sept. Cast]ino*; **104** ,,propunem *a[rmor]um cus(tos)*" spune şovăelnic S. Sanie, dar este o valoroasă întregire sigură a lui, adoptată de noi în IDR, III/2, 134; după nr. 112 trebuie adăugat din Ulpia Traiana piesa fragmentară publicată cu lectura eronată în Apulum, 13, 1975, p. 680, nr. 20, rectificată parţial în IDR, III/2, 484, *CVLT[...MA]LAGB[el...]*.

Textele epigrafice antice sînt traduse în ordinea numerică (p. 280—287); dar această versiune românească putea fi adăugată la fiecare piesă din catalog (p. 225—278; cum se face în volumele IDR); la traduceri se remarcă unele discordanţe; nr. **11** ,,*beneficiarius consularis* în legiunea a V-a Macedonia" este *beneficiarius consularis* (al guvernatorului provinciei Dacia, *consularis*) detaşat din legiunea V Macedonica, adică ostaşul făcuse parte din cadrele legiunii V Macedonica; **13** ,,*beneficiarius*

consularis al legatului (imperial sau al legiunii)", dar în textul latinesc este numai *BF LEG*, adică *beneficiarius legati*, se înţelege *legionis*, al legiunii (a V-a Macedonica) la Potaissa ; **43** „*Hispanorum Compagonum*" e *Hispanorum Campagonum* ; „*equo pub*[*lico*] în textul antic nu poate fi redat prin *equs publicus*, ci fie *equo publico*, fie tradus „cu cal de la stat", *equus* „cal" fiind la cazul ablativ *equo* (titlu) ; **65** în textul latin se scrie vechea lectură greşită a lui C. Daicoviciu *I*[*un(ior)*], dar în traducere forma rectificată de I. Piso „*vir egregius* (bărbat destoinic)" ; **67** „procurator al celor doi auguşti ai noştri, provincia Dacia Porolissensis" trebuie rectificat „pentru (în) provincia Dacia..." ; **83** „C. Betulus Galatus" în textul antic este „C. Bet. Galato" ca dedicant la nominativ (subiect), deci era *C. Bet(ulus) Galato* acesta la decl. III ; **91** „*I O M Aeternus*" este rectificat mai sus la repertoriul textelor epigrafice ; **103** *pia constantis* e la nominativ în traducere românească *pia constans*.

Un tabel final (*CultOr*, I, p. 288—290) cu „inscripţiile votive comentate în lucrare. Sursele şi concordanţa cu CIL, III şi IDR" pe patru coloane : „(I) Nr. în catalogul lucrării ; (II) CIL, III ; (III) inscripţii neincluse în CIL ; locul primei publicări ; (IV) IDR" nu e util în asemenea ordine, ci invers, adică începînd cu vechile publicaţii : ActivMuz, ActaMN, AnB, Apulum, CIL, III, Dolg, ErdMúz, Klio, Materiale ş.a. în ordinea alfabetică a fiecărei publicaţii cu volumul şi anul respectiv, pagină, nr., la care să se indice corespondentul numeric din *CultOr*, I, egalitatea ; toate citatele din col. II, III şi IV trebuiau trecute la bibliografia integrală a pieselor din „Catalogul inscripţiilor", p. 255—278.

O stranie inadvertenţă epigrafic-arheologică şi topografică, un fel de produs „colectiv" [care, nerectificat, afectează grav documentarea privind cultele „orientale" în Dacia] : planşa XIV cu legenda „relieful sculptural dolichenian cu inscripţie dela Suceagu", fotografia măreţului monument sculptural-epigrafic pe a cărui bază se citeşte *I O M DOL/ AVRELII SABINIANVS ET MA/XIMVS ET APOLLINARIS SAC/VOT L L POS* ; la *Addenda* (*CultOr*, I, p. 291) „o carte ştiinţifică dublată de un volum de artă : Radu Florescu — Ion Miclea, *Tezaure transilvane la Kunsthistorisches Museum din Viena*, Bucureşti, 1979, p. 33—34, nr. 53, fig. 47, pune în circulaţie un splendid monument sculptural dolichenian descoperit la Surducu Mare, com. Farotic [corect : Forotic], jud. Caraş-Severin... Între descoperirile de pe teritoriul ţării noastre, cele mai apropiate asemănări pot fi stabilite cu monumentul sculptural din Cerna, jud. Tulcea (I.T. Dragomir, SCIV, 15, 1964, 4, p. 535—543). Piedestalul păstrează inscripţia : *I(ovi), O(ptimo) M(aximo) D(olicheno)/Aurelii Sabinianus et Ma/ximus et Apollinaris sac(erdotes)/ex voto eo pos(uerunt)* şi litere răzleţe dintr-o inscripţie semită asupra cărora vom reveni cu alt prilej. Epigrafa ne aduce numele altor trei preoţi ai zeului : Sabinianus, Maximus şi Apollinarius" ; deci acelaşi monument sculptural cu text epigrafic aproape identic „la Suceagu" şi „la Cerna". Prima confuzie pleacă din acea „carte ştiinţifică dublată de un volum de artă" „la monumente sculpturale de piatră, *statuia lui Iupiter Dolichenus*, descoperită la Surduc (sat Surducu Mare, com. Forotic, jud. Caraş-Severin), la o dată necunoscută, în fişierul Muzeului de istoria artei în Viena nu are cartotecă", urmează descrierea detaliată a sculpturii şi lectura textului „*I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Dolicheno/Aureliu(s)*

Sabinianus et/Maximus et Apollinarius sac(erdotes)/ex voto eo pos(uerunt); ... pe teritoriul României îşi găseşte o replică doar în statuia din Şendreni (inedit, se păstrează numai parţial taurul şi picioarele zeului, în Muzeul Galaţi. Bibliografie : inedit)" (*Tezaure transilvane*, p. 33—34, notele 3 şi 36, fig. 47); un monument dolichenian din Viena este anexat la...Banat de cei doi bravi redactori ai ,,tezaurelor transilvane", plasîndu-l la Surduc! [dar cum a ajuns acelaşi monument din Surduc în Suceagu, sat în jud. Cluj, la vest de Napoca?]. Adevărat că în Muzeul din Viena monumentul nu are ,,cartotecă", dar el are o ,,biografie" şi veche bibliografie precisă : CIL, III, 3 253, la Acumincum în Pannonia Inferior, unde Th. Mommsen scria ,,Szlankamen, Katancsich. Inde ab. a 1851 Vindobonae [Viena Austriei] in antiquario. *Iupiter stans in tauro. I O M DOL/AVRELII SABINIANVS ET MA/XIMVS ET APOLLINARIS SAC/VOT L L POS.* Contuli. Ed. Katancsich, Seidl, Arneth". Adică exact lectura din *Cult Or*, I, pl. XIV, ,,la Suceagu", ca şi la Surducul ,,tezaurelor transilvane" şi aproape ca la Cerna (*CultOr*, I, p. 291); în realitate însă toate trei localităţile din România se reduc la una singură : Szlankamen (Acumincum) din Pannonia. De altă parte la Cerna dobrogeană, relieful grup statuar dolichenian, publicat de I.T. Dragomir (SCIV, 1964, p. 535—537) are textul *I O M D/pro salute imp(eratoris) M(arci) Aur(elii)* [[*Severi Alexandri pii fel(icis)*]]/*aug(usti) Aur. Marinus Romanus sac(erdos) ex voto posuit*".

La *CultOr*, I, p. 292, precizarea bibliografică : A. Popa et Ion Berciu, *Le culte de Iupiter Dolichenus dans la Dacie romaine*, Leiden, 1978.

Observaţiile şi rectificările de mai sus apăreau necesare (dar puteau să devină inutile printr-o lecturizare de comun acord a corecturii BT) pentru o monografie valoroasă privind istoria şi societatea Daciei romane, lucrare ce trebuia adusă la zi cu bibliografia şi textele cel mai tîrziu în a. 1980, neavînd astfel decît de cîştigat în claritate şi precizie. De relevat, în sfîrşit, că studiul tuturor elementelor ,,orientale" nu trebuie făcut ,,în sine", izolat, ci comparativ cu toate celelalte elemente social-etnice şi culturale, în ansamblul provinciei carpato-danubiene, stabilind structurile şi dezvoltarea societăţii şi a romanităţii Daciei; este o sarcină ştiinţifică pe care nu o poate duce la bun sfîrşit decît un arheolog-epigrafist şi orientalist cu competenţa lui. S. Sanie, eventual în colaborare cu alţi cercetători români cunoscători buni ai altor aspecte demografice, ai grupelor de imigraţi şi a maselor populare autohtone geto-dace, a întregii romanităţi din teritoriile de la stînga Dunării de Jos.

SUR LES CULTES SYRIENS ET PALMYRÉNIENS EN DACIE (À PROPOS D'UNE MONOGRAPHIE RÉCENTE)

RÉSUMÉ

On examine le livre *Cultele orientale în Dacia romană. I. Cultele siriene şi palmiriene* (Bucureşti, 1981) du professeur S. Sanie (Iaşi), en relevant tout d'abord la valeur et l'utilité exceptionnelles du travail, la compétence archéologique et épigraphique de l'auteur, qui est en même temps un éminent orientaliste (sémitologue).

Quelques lacunes et confusions dans le matériel épigraphique sont observées et corrigées.

ELEMENTE STEPICE „CUCUTENI C", DESCOPERITE LA BEREŞTI (JUD. GALAŢI)

DE

ION T. DRAGOMIR

Pătrunderea succesivă a unor populaţii stepice nord-pontice în spaţiul carpato-dunărean a contribuit la îmbogăţirea conţinutului culturilor materiale autohtone[1].

În cele ce urmează prezentăm două recipiente ceramice „Cucuteni C", ambele descoperite în împrejurimile oraşului Bereşti, judeţul Galaţi, în aşezări arheologice diferite, specifice culturii Cucuteni, etapa A_3.

I. Primul vas a fost descoperit în anul 1965, cu prilejul săpăturilor arheologice întreprinse în cadrul aşezării eneolitice din etapa Cucuteni A_3 situată în punctul „Dealul Bîzanului", într-o groapă menajeră specifică acestei aşezări, desemnată de descoperitor cu litera K[2];

II. Cel de-al doilea obiect s-a descoperit în vara anului 1980, tot într-o aşezare eneoltică din etapa Cucuteni A_3, ce se află pe promontoriul „Dealului Bulgarului", anume într-o groapă menajeră C[3].

Pasta acestor vase, cu nisip şi scoică pisată în compoziţie, este arsă mai slab decît ceramica cucuteniană pictată, avînd o culoare ce variază de la cenuşiu închis, uneori cu pete negricioase, pînă la cenuşiu-gălbui la suprafaţă şi neagră în interiorul peretelui. S-a putut reconstitui un vas în întregime (fig. 1/1 ; 3/1), iar altul se află în stare fragmentară (fig. 2/1 ; 3/2). Ambele recipiente sînt în formă de crater. Dealtfel, şi celelalte fragmente ceramice descoperite, de mai mici dimensiuni, provin din vase de aceeaşi formă.

Primul vas Cucuteni C, descoperit în groapa K („Dealul Bîzanului"), are gura larg deschisă, buza înclinată în exterior, corpul aproximativ sferoidal, cu fundul mic şi plat, de culoare cenuşiu-gălbuie. Decorul de aspect bandat acoperă mai mult de jumătate din suprafaţa exterioară a vasului, începînd de la umăr pînă mai jos de linia de maximă rotunzime. Motivele ornamentale incizate orizontal, constau din trei şiruri de alveole dispuse vertical, intercalate de trei registre de linii duble. Partea inferioară a decorului se închide cu un brîu alcătuit din două linii incizate vălurat. Buza vasului este de asemenea ornamentată cu un şir de liniuţe incizate cruciform. Vasul măsoară 0,086 m înălţime ; 0,084 m diam. gurii ; 0,088 m diam. maxim de rotunzime şi 0,030 m diam. fundului (fig. 1/1 ; 3/1).

---

[1] Ion Nestor şi Eugenia Zaharia, Dacia, N.S., 12, 1968, p. 17–43 ; *Dicţionar de istorie veche a României*, Bucureşti, 1976, p. 106 ; Ion T. Dragomir, Carpica, 11, 1979, p. 149–157.

[2] Ion T. Dragomir, Danubius, 1, 1967, p. 41–59, fig. 1–7.

[3] Săpăturile arheologice de la Bereşti, punctul „Dealul Bulgarului", au fost întreprinse de autor în vara anului 1980.

S C I V A , tomul 33, nr. 4, Bucureşti, octombrie — decembrie 1982, p. 422 — 429

Al doilea crater, descoperit în groapa C, „(Dealul Bulgarului" — Bereşti), s-a păstrat în proporţie de aproximativ 1/3 din partea sa superioară, fiind mai voluminos decît primul (fig. 2/1 ; 3/2). Pasta vasului, de culoare cenuşie-închis, are aceeaşi compoziţie ca şi a primului, prezentînd unele pete negricioase, rezultate probabil în urma unei arderi secundare. Decorul este realizat de o succesiune de linii incizate orizontal ce cruţă suprafeţe triunghiulare, neornamentate, aplicate pe umărul şi pîntecul vasului. Partea superioară a buzei prezintă acelaşi decor de liniuţe încrucişate la fel ca şi primul exemplar (fig. 3/2).

Fig. 1. Bereşti, punctul „Dealul Bîzanului" 1965. Vase ceramice descoperite în groapa menajeră K, aparţinînd aşezării eneolitice Cucuteni, etapa A_3 : 1 de tip Cucuteni C : 2—4 specifice culturii Cucuteni, etapa A_3.

În mod obişnuit, pînă nu demult, ceramica de tip Cucuteni C era cunoscută exclusiv în contextul aşezărilor specifice culturii Cucuteni, faza A—B, la Corlăteni[4] şi Huşi[5], la Traian[6] şi Cucuteni-Dîmbu Morii[7],

[4] Ion Nestor şi Eugenia Zaharia, *op. cit.*, fig. 1/1, 3—9.

[5] Attila Lászlo, ArhMold, 4, 1966, p. 20.

[6] Vladimir Dumitrescu, Dacia, 9—10, 1941—1944, p. 34—38 ; fig. 15—18 ; H. Dumitrescu şi colab., SCIV, 4, 1953, 1—2, p. 42, fig. 4 ; Vladimir Dumitrescu, SCIV, 14, 1963, 2, p. 290—291 ; după Vl. Dumitrescu, Dacia, 9—10, 1941—1942, p. 36, fig. 16/9.

[7] M. Petrescu-Dîmboviţa, *Cucuteni*, Bucureşti, 1966, p. 34.

Fig. 2. Berești, punctul „Dealul Bulgarului" 1980. Fragmente ceramice descoperite în groapa menajeră C, aparținînd așezării eneolitice Cucuteni, etapa A_3 : 1–4 de tip Cucuteni C; 5–9 specifice culturii Cucuteni, etapa A_3.

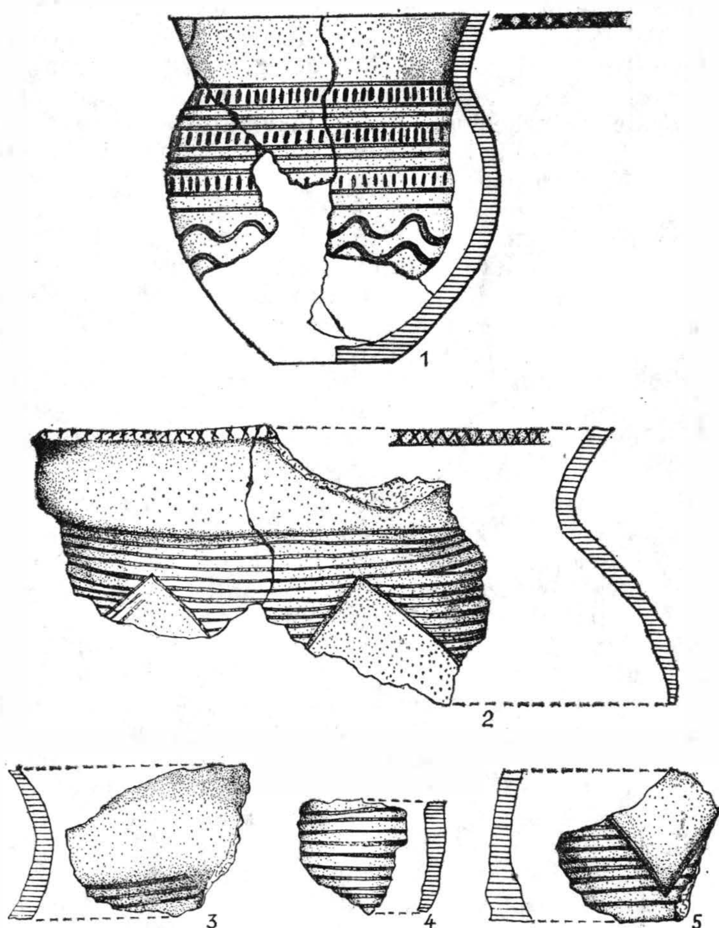

Fig. 3. Ceramică de tip Cucuteni C, descoperită în cele două aşezări eneolitice Cucuteni etapa A_3, de pe teritoriul oraşului Bereşti: 1 în groapa menajeră K, punctul „Bîzanu"; 2–5, în groapa menajeră C, „Dealul Bulgarului".

sau în descoperiri recente, la Voiniceni-Ibăneasa[8], la Mîndrești Ungureni[9], Scutari-Mileanca[10], Drăgușeni-Ocoale[11] și Sărata Drăgușeni[12]. Cu timpul, datorită intensificării cercetărilor arheologice, ceramica de tip Cucuteni C a fost descoperită și în complexe arheologice mai timpurii și anume în așezări cu ceramică pictată aparținînd culturii Cucuteni, faza A. Unii cercetători consideră că descoperirile efectuate la Solonceni II, pe Nistru, ar putea corespunde culturii Cucuteni, faza A. Totuși, potrivit observației

[8] Aristotel Crișmaru, SCIV, 21, 1970, 2, p. 268 și urm.; idem, *Drăgușeni — contribuții la o monografie arhcologică*, Bacău, 1977, p. 62.

[9] *Ibidem.*

[10] Material inedit aflat in colecția lui Aristotel Crîșmaru, Vezi *ibidem*, p. 62.

[11] *Ibidem.*

[12] *Ibidem.*

prof. Vladimir Dumitrescu, după materialul ceramic, aparţine tot fazei Cucuteni A—B[13]. Cea mai veche mărturie arheologică care confirmă prezenţa ceramicii Cucuteni C, în mediul culturii Cucuteni, faza A, aparţine prof. Ion Nestor şi Eugeniei Zaharia care, în anul 1967, cu prilejul conferinţei naţionale de arheologie de la Iaşi[14] atestau prezenţa ceramicii Cucuteni C, la Fedeleşeni, în aşezarea neolitică cu ceramică pictată în bandă îngustă, specifică culturii Cucuteni, etapa A_4. Mai tîrziu, Aristotel Crîşmaru, de la Drăguşeni, documentează cu multă certitudine descoperirea a două vase Cucuteni C, în formă de crater, însoţite de mai multe fragmente ceramice similare ce provin din cuprinsul aşezării Cucuteni, etapa A_4, de la Ostrov, judeţul Botoşani[15]. Referitor la recenta apariţie a celor două vase Cucuteni C, tot în formă de crater, de la Bereşti, judeţul Galaţi, acestea au fost descoperite spre fundul celor două gropi menajere Cucuteni, etapa A_3, fapt ce ne determină să presupunem că ele aparţin perioadei de început a culturii Cucuteni, etapa A_3, şi nu este exclus ca ceramica Cucuteni C să fi apărut într-o perioadă anterioară etapei Cucuteni A_3.

Ceramica cucuteniană de tip C, descoperită în aşezările eneolitice Cucuteni, faza A, analizată atît din punct de vedere al compoziţiei pastei, cît şi al decorului se deosebeşte în comparaţie cu ceramica de acelaşi tip, descoperită în aşezările eneolitice mai tîrzii, din fazele Cucuteni A—B şi B. Ceramica Cucuteni C de la Drăguşeni, Mitoc şi Bereşti, cu scoică pisată în compoziţia pastei, este mai densă, iar uneori prin ardere a căpătat un înveliş consistent la suprafaţă, de culoare gălbui-cărămizie. Din numărul total al vaselor şi al fragmentelor ceramice descoperite pînă acum în cele patru mari aşezări cucuteniene din etapele A_3 şi A_4 nici unul nu este decorat cu şnurul liber sau înfăşurat, aşa cum se găseşte în aşezările culturii Cucuteni, faza A—B şi B[16]. Prin urmare, se poate aprecia că ceramica cu scoică pisată în compoziţia pastei, decorată cu mici alveole, striuri şi incizii orizontale sau în valuri, poate fi socotită în cadrul aceleiaşi specii ca fiind anterioară, celei ornamentate cu şnurul. Acest fapt dovedeşte că elementele culturale stepice nord-pontice, specifice triburilor nomade de păstori, concretizate arheologic în ceramica Cucuteni C, s-au infiltrat pe teritoriul Moldovei în mod treptat, începînd cu etapa Cucuteni A_3, în cazul de faţă de la Mitoc şi Bereşti, constituind cele mai timpurii elemente culturale stepice descoperite pînă acum pe teritoriul României.

În acelaşi timp, aşezările eneolitice Cucuteni, faza A, de la Drăguşeni-Ostrov, Mitoc şi Bereşti — „Dealul Bîzanului" şi „Dealul Bulgarului" marchează deocamdată punctele principale ale ariei de răspîndire a ceramicii Cucuteni C, cu scoică pisată în compoziţia pastei. În esenţă, primele penetraţii eneolitice de triburi nomade stepice nord-pontice sînt venite pe teritoriul Moldovei de undeva din imediata apropiere a ariei culturii Tripolie, presate sau forţate spre interiorul ariei culturii Cucuteni probabil de către alte populaţii migratoare. În această situaţie elementele etnoculturale stepice, relativ puţin numeroase, reprezentate de către cera-

---

[13] Vladimir Dumitrescu, SCIV, 14, 1963, 2, p. 268.

[14] Ion Nestor şi Eugenia Zaharia, *op. cit.*, fig. 1/2.

[15] Aristotel Crîşmaru, *op. cit.*, p. 62; fig. 42/1—2.

[16] *Ibidem.*

mica Cucuteni C, au dăinuit într-o strînsă conviețuire, păstrîndu-și individualitatea etnică, dovedită în acest caz de însăși structura ceramicii Cucuteni C, cu nisip și scoici pisate în compoziția pastei, iar în etapele următoare ale culturii Cucuteni A—B și B, aceste elemente stepice au fost asimilate treptat printr-un proces de evidentă „cucutenizare", ilustrat atît de restructurarea compoziției pastei, cît mai ales de varietatea formelor, a decorului și a tehnicii de ardere a speciei ceramice Cucuteni C.

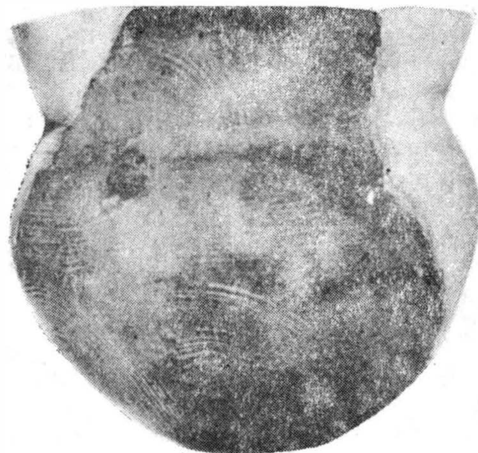

Fig. 4. Berești, punctul „Bîzanu" 1959. „Crater" de tip Cucuteni C, din pastă roșie - cenușie, fără scoici pisate în compoziția pastei, decorat cu striuri fine fasciculate, în formă de bucle cucuteniene.

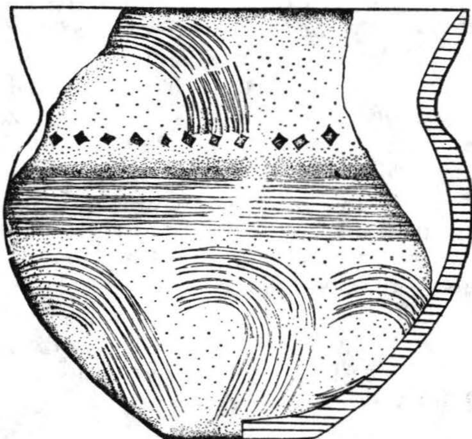

Fig. 5. Berești „Bîzanu" 1959. „Crater" (fig. 4) de tip Cucuteni C, din pastă roșie-cenușie, fără scoici pisate în compoziție, decorat cu striuri fine în formă de bucle cucuteniene.

În ultima vreme, anumiți cercetători care au studiat această problemă, afirmă că repertoriul ceramicii de tip Cucuteni C este în realitate mult mai bogat și mai variat decît acela cunoscut din publicații. În general se știe că forma de bază a acestei specii ceramice o constituie „craterul" sau vasele relativ sferoidale, din care derivă o serie de alte forme. Aceleași manifestări structural-evolutive sînt cunoscute și-n ceea ce privește decorul motivele ornamentale și tehnica de ardere a vaselor, care se apropie mult de cele locale cucuteniene. Decorul imprimat, reprezentat din fascicule de linii paralele orizontale sau ondulate, se transformă uneori și în motive spiralice, în bucle cu incizii fine, realizate cu pieptenele pe suprafața exterioară a unor vase de tip crater, din pastă roșie-cenușie, fără scoică pisată, descoperite în 1959, la Berești, punctul „Bîzanu" în același context arheologic al așezării Cucuteni, etapa A_3 (fig. 4—5). În etapele următoare conținutul pastei își pierde caracteristicile sale inițiale, motivistica ornamentală evoluează treptat la proeminențe și butoni obturați, la protome zoomorfe și la striuri cu efect decorativ care se mențin pînă tîrziu, în fazele B_1 și B_2 ale culturii Cucuteni. Sfîrșitul fazei Cucuteni B_2 se caracterizează prin sărăcirea sau simplificarea decorului ceramicii de tip Cucuteni C, rezumîndu-se la simple impresiuni marginale sau la motive decora-

tive realizate cu ,,şnurul răsucit'' sau ,,înfăşurat'' etc.[17]. Desigur, toate aceste detalii specifice ceramicii de tip Cucuteni C scot în evidenţă nu numai trăsăturile ei caracteristice, ci, în aceeaşi măsură, ele au darul de a contribui la elucidarea originii şi a semnificaţiei sale istorice, adică a acelor fenomene de obîrşie stepică, desfăşurate în aria culturii Cucuteni din Moldova, în timpul epocii eneolitice.

În ceea ce priveşte recentele descoperiri arheologice din zona sudică a Moldovei, afectate ariei de răspîndire a culturii Cucuteni, etapa A_3, situate la limita dintre stepă şi silvostepă, ne referim în special la Mitoc şi Bereşti, par să reflecte deja contactele populaţiei locale cucuteniene, din etapa A_3, cu triburile stepice, dar nu neapărat cu cele de tip Sredni Stog, aşa cum preconizează Ann Dodd Opriţescu[18].

Descoperirile arheologice prezentate aici argumentează o dată în plus că trecerea de la faza Cucuteni A la faza Cucuteni A—B nu s-a făcut brusc datorită elementelor culturale stepice, ci s-a produs treptat, aşa cum subliniază prof. Vladimir Dumitrescu[19]. În cadrul evoluţiei au avut loc asimilări culturale, realizate în mod gradat, prin evoluţia forţelor de producţie şi schimburi intertribale, dar şi datorită acelor lente penetraţii de elemente străine, stepice.

În ceea ce priveşte datarea celor două vase de tip Cucuteni C descoperite la Bereşti — Dealul Bîzanului şi Dealul Bulgarului — ,acestea pot fi încadrate în cultura Cucuteni, etapa A_3, mai precis între anii 3500—3300 î.e.n.[20].

Vasele de tip Cucuteni C, descoperite la Bereşti, jud. Galaţi, contribuie la îmbogăţirea cunoştinţelor noastre referitoare la penetraţia primelor valuri de triburi stepice de păstori nord-pontici pe actualul teritoriu al ţării noastre.

ELÉMENTS STEPPIQUES ,,CUCUTENI C'' DÉCOUVERTES À BEREŞTI (DÉP DE GALAŢI)

RÉSUMÉ

A l'occasion des fouilles archéologiques entreprises (entre 1959 et 1965) par le Musée d'histoire départamental de Galaţi à Bereşti, aux lieu-dits ,,Bîzanu'' et Dealu Bulgarului,'' dép de Galaţi, dans deux établissements énéolithiques de la civilisation de Cucuteni, étape A_3, on a fait la découverte, dans des fosses ménagères (K et C), de quelques vases céramiques de type ,,Cucuteni C''. Les vases sont en forme de ,,cratère''; ils sont exécutés dans une argile mélangée de sable et de coquillages pilés, et de couleur cendre ou cendre-jaunâtre. Leur décor consiste en rangées d'alvéoles, bandes de lignes incisées, horisontales ou ondulées, et en stiures fines formant des boucles spiralées (empruntées à la motivistique cucuténienne). De telles pices — les seules, pour le moment, qui aient été

---

[17] Ann Dodd Opriţescu, *Primele elemente ,,stepice'' din eneoliticul românesc* (rezumatul tezei de doctorat), Iaşi, 1978, p. 10—13; Idem, SCIVA, 31, 1980, 4, p. 547—537 şi fig. 1.

[18] *Ibidem.*

[19] Vladimir Dumitrescu, *op. cit.*, p. 290.

[20] Idem, Apulum, 12, 1975, tabel 2.

découvertes dans la zone méridionale de la Moldavie— représentent, sur le plan historique et archéologique, les premières vagues de tribus de pasteurs originaires des steppes nord-pontiques à être entrées sur le territoire de la civilisation énéolithique de Cucuteni, au cours de l'étape A_3 (datée entre 3500—3300 av.n.è).

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Bereşti, Dealu Bîzanului, 1965. Vases céramiques découvertes dans la fosse ménagère K de l'établissement énéolithique cucuténien (étape A_3) : 1 de type Cucuteni C ; 2—4 Cucuteni A_3.

Fig. 2. Bereşti, Dealu Bulgarului, 1980. Fragments céramiques découverts dans la foss ménagère C de l'établissement énéolithique cucuténien, étape A_3 : 1—4 de type Cucuteni C ; 5—9 Cucuteni A_3.

Fig. 3. Céramique de type Cucuteni C, découverte dans les deux établissements énéolithiques Cucuteni A_3 sur le territoire de la ville de Bereşti : 1 dans la fosse ménagère K, au lieu-dit „Bîzanu" ; 2—5 dans la fosse ménagère C, au lieu-dit „Dealu Bulgarului".

Fig. 4. Bereşti, Dealu Bîzanului, 1959. „Cratère" de type Cucuteni C, exécuté dans une argile de couleur rouge-cendre, sans coquillages pilés et décoré de fines striures formant des boucles cucuténiennes.

Fig. 5. Bereşti, Dealu Bîzanului, 1959. Cratère (fig. 4).

O FIGURINĂ DESCOPERITĂ ÎN AȘEZAREA BOIAN-BOLINTINEANU DE LA PISCU CRĂSANI

DE

MARIAN NEAGU

În așezarea Boian-Bolintineanu de la Piscu Crăsani[1] a fost descoperită în campania arheologică din anul 1970 o figurină antropomorfă în condiții incerte din punct de vedere stratigrafic[2].

Figurina, de formă cilindrică, modelată din pastă poroasă cu pleavă, nisip și mica, a fost arsă inegal la galben-cărămiziu pe partea din față a corpului și cenușiu-deschis pe spate. Capul este triunghiular, ușor împins spre spate, fața delimitată prin muchii care ies în relief. Ochii și gura sînt marcați prin găuri incizate în profunzime. Nasul este redat printr-o proeminență, iar sprîncenele sînt trasate cu ajutorul unor incizii orizontale. Gîtul înalt are la bază un decor format din trei linii incizate paralel, ultima cu trei găurele pe mijloc, reprezentînd probabil mărgelele unui colier. Mîinile sînt parțial rupte din vechime; mîna dreaptă prezintă un decor sub formă de două șiruri paralele de puncte incizate orizontal și era orientată în sus, iar stînga are două puncte incizate fiind orientată în jos. Înălțimea figurinei : 8,2 cm ; lungimea brațelor : 5 cm (fig. 1,2).

Maniera generală de tratare a corpului și în special a capului ne trimite la figurinele culturii Vinča.

Tratarea triunghiulară a capului constituie una din caracteristicile figurinelor vinciene, dintre care amintim pe cele descoperite la Turdaș[3], Gornea[4], Parța[5], Zorlențu Mare [6].

Dacă studiem cu atenție maniera în care au fost redate elementele feței constatăm totuși trăsături care deosebesc clar figurina noastră de majoritatea figurinelor vinciene cu fața triunghiulară. Astfel, ochii și gura figurinei noastre, tratați unitar prin găuri incizate în profunzime se deosebesc de ochii figurinelor vinciene care sînt marcați prin incizii orizontale, oblice, sau în formă de „L"[7], cunoscîndu-se foarte rare cazuri de figurine Vinča cu ochii redați prin găuri incizate[8].

Maniera diferită de tratare a elementelor feței ne apare și mai pregnantă în cazul sprîncenelor, știut fiind faptul că ele lipsesc de cele mai multe ori la figurinele Vinča, în timp ce la figurina aflată în discuție ele se află în poziție ridicată avînd o importantă contribuție la mărirea gradului de expresivitate a feței.

Remarcăm mobilitatea generală a figurinei reflectată în expresia de uluire întipărită pe față și de poziția mîinilor surprinse în ipostaze contrare (dreapta orientată în sus, stînga în jos), fapt ce-i conferă un caracter aparte față de figurinele vinciene a căror imobilitate a permis unor cercetători avansarea ipotezei mascării lor[9].

În afara analogiilor imediate pe care ni le oferă plastica culturii Vinča, există în cadrul culturii Tisa o figurină descoperită la Szegvár-Tűzköves[10], a cărei manieră de redare a capului

---

[1] Așezarea Boian-Bolintineanu de la Piscu Crăsani a fost semnalată în 1941 de I. Nestor, iar primele fragmente ceramice neolitice au fost publicate de N. Anghelescu în SCIV, 6, 1955, 1–2, p. 313, fig. 1,1–6.

[2] Figurina ne-a fost cedată spre publicare de Răzvan Ciucă, căruia îi mulțumim și pe această cale.

[3] Roska Marton, *A Torma Szófia-Gyüstemény*, Cluj, 1941, pl. CXXXVII/14 ; CXXXVIII/5, 7, 10, 11 ; CXXXIX/3, 8, 9, 11, 13–16, 20, 21 ; CXLI/1 ; CXLII/17–19 ; CXLIII/9.

[4] Dana Bălănescu, în *Studii și comunicări de istorie*, Caransebeș, 1979, pl. II/1–4, 6 ; IV/2 și Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, Cluj-Napoca, 1979, p. 89, fig. 7/1 ; 5–11 ; 13, 14.

[5] *Ibidem*, pl. XXI/3, 6, 7, 10, 11.

[6] E. Comșa-O. Răuț, SCIV, 20, 1969, 1, p. 7 și 13.

[7] Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 88–89.

[8] M.M. Vasic, *Preistoriska Vinča*, III, Belgrad, 1936, p. 36, fig. 342, nr. 895.

[9] E. Comșa, Banatica, 1, 1969, p. 87.

[10] I. Csalog, Acta arheologica, 11, 1959, p. 7–38 și I. Makkay, Acta arheologica, 16, 1964, p. 3–64, apud Nándor Kalicz, *Dieu d'argile*, Budapesta, 1970.

S C I V A , tomul 33 nr. 4, București, octombrie—decembrie 1982, p. 430—431

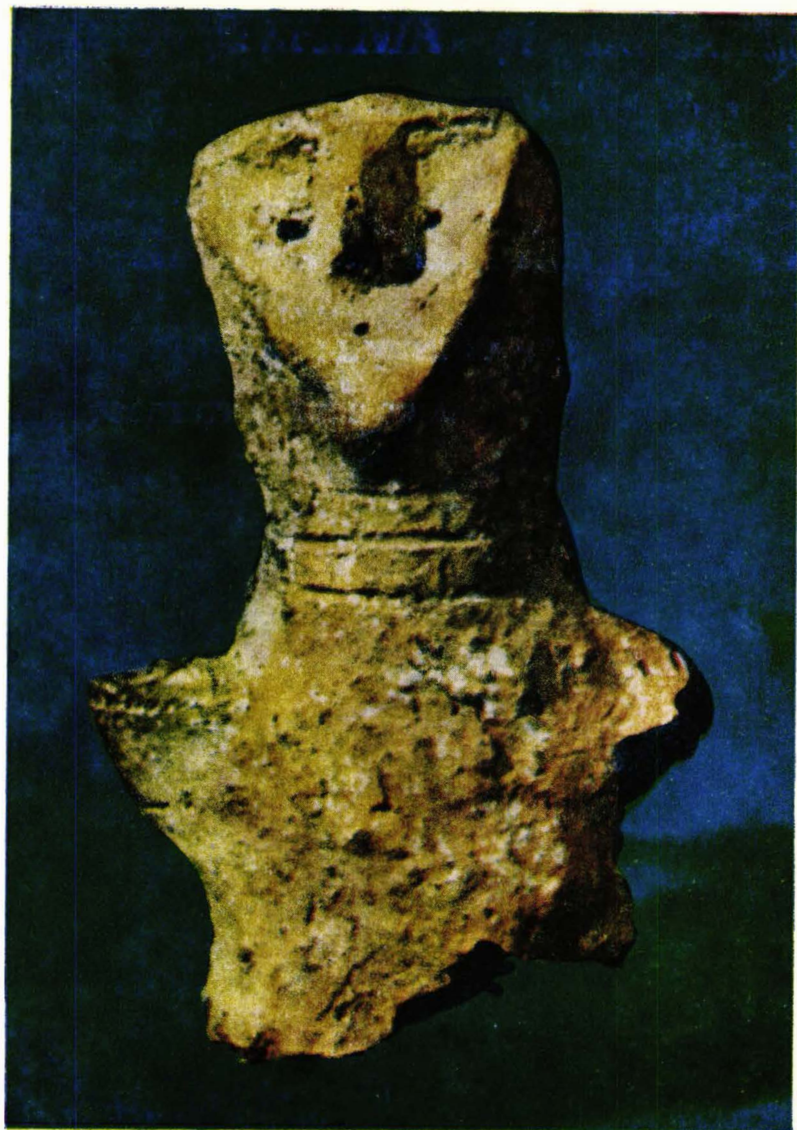

Fig. 1. Figurină antropomorfă aparținînd culturii Boian-Bolintineanu descoperită la Piscu Crăsani.

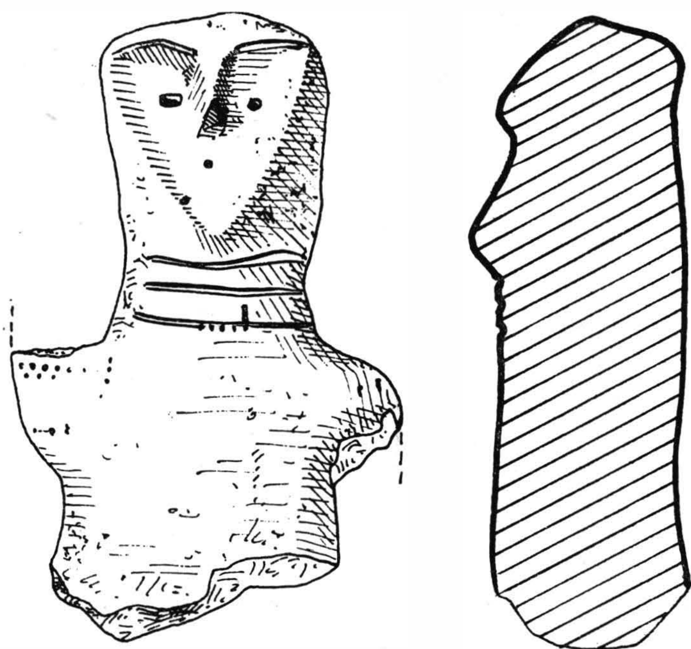

Fig. 2. Figurină antropomorfă aparținînd culturii Boian-Bolintineanu descoperită la Piscu Crăsani (desen).

este neaşteptat de asemănătoare cu figurina descoperită la Piscu Crăsani. Demn de reţinut este faptul că figurina din cultura Tisa este şi ea modelată după canoane vinciene[11]. Deşi situate în zone geografice diferite şi la distanţe apreciabile una de cealaltă, amîndouă figurinele se găsesc la marginea cercului vincian putînd primi influenţe de la această cultură.

Descoperirea figurinei noastre într-o aşezare Boian-Bolintineanu la Piscu Crăsani pe Ialomiţa, alături de fragmentul ceramic decorat cu bandă în spirală cu suprafaţa punctată de la Vidra[12] şi vasul de la Tangîru[13], are darul de-a ridica probleme noi cu privire la raporturile dintre cele două mari culturi neolitice.

Între posibilele căi de pătrundere a impulsurilor culturale de tip Vinča spre sud-estul Munteniei amintim linia Dunării şi mai ales penetraţia din nordul Bulgariei, unde există suficiente elemente vinciene.

Cercetările viitoare vor stabili dacă între cele două civilizaţii au existat contacte teritoriale sau doar influenţe sporadice.

UNE FIGURINE DÉCOUVERTE DANS L'ÉTABLISSEMENT BOIAN-BOLINTINEANU DE PISCU CRĂSANI

RÉSUMÉ

Au cours de la campagne archéologique de 1970 effectuée à Piscu Crăsani, sur la Ialomiţa, l'établissement Boian-Bolintineanu a livré une figurine anthropomorphe.

La manière générale de traiter le corps et surtout la tête de la figurine est caractéristique pour la plastique anthropomorphe de type Vinča. L'analyse des modalités de reproduction des éléments du visage révèle des traits qui distinguent avec suffisement de netteté la figurine en discussion des figurines de type Vinča, ce qui fait que l'hypothèse d'une éventuelle importation de la culture Vinča est à éliminer dès le début.

La découverte à Piscu Crăsani, sur la Ialomiţa, dans une station Boian-Bolintineanu, d'une figurine anthropomorphe modelée dans la manière Vinča, à côté des découvertes de Vidra et Tangîru, pose de nouveaux problèmes relatifs aux rapport existants entre les deux grandes civilisations néolithiques.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1 et 2. Figurine anthropomorphe appartenant à la civilisation Boian-Bolintineanu découverte à Piscu Crăsani.

---

[11] *Arheologija Vengrij*, Moscova, 1980, p. 355.

[12] D. Berciu, *Contribuţii la problemele neoliticului în România*, Bucureşti, 1961, p.89—90.

[13] *Ibidem*, fig. 201/5 şi E. Comşa, *Istoria comunităţilor culturii Boian*, Bucureşti, 1974, p. 239.

UN NOU *CONSULARIS TRIUM DACIARUM*

DE

VASILE MOGA

Cu prilejul unor lucrări de tencuire a faţadei palatului Episcopiei romano-catolice din Alba Iulia, în vara anului 1980, sub vechiul strat de mortar a apărut un monument epigrafic roman încastrat şi astăzi în peretele estic al susnumitului edificiu. Avînd dimensiunile actuale de 125 × 45 cm, acesta cuprinde, pe latura vizibilă, o interesantă şi în acelaşi timp importantă inscripţie cu caracter votiv (cîmp epigrafic 55 × 35 cm, înălţimea literelor : r. 1 :7 cm ; r. 2—8 : 5 cm) cu următorul text :
I(ovi) O(ptimo) M(aximo)/ pro salute/ G(ai) C(. . .) Hast(a)e/ co(n)s(ularis) trium/ Dac(iarum) str(ator—sau *atores) ei (us)/leg (ionis) XIII G (eminae)/ag(ens* sau *entes) Pro/cu-[l]o[l]eg (ato)*[1].

Ligaturi : *T+E(Salute*-rîndul 2), *V+M(trium*-rîndul 4).

Fig. 1. Inscripţia de la Apulum.

Din lectura epigrafei reiese foarte limpede că ea semnalează, pe lîngă divinitatea supremă a pantheonului greco-roman, larg răspîndită la Apulum[2], două personalităţi din conduce-

[1] Dorim să mulţumim călduros şi pe această cale profesorului I. I. Russu şi colegului I. Piso pentru amabilele informaţii furnizate în vederea punerii în circulaţie a inscripţiei recent apărute.

[2] V. Moga, Apulum, 14, 1976, p. 119—130.

S C I V A , tomul 33, nr. 4, Bucureşti, octombrie—decembrie 1982, p. 432—434

rea supremă a Daciei şi anume un guvernator de rang consular — *consularis trium Daciarum* — şi un legat al legiunii XIII Gemina din vremea acestuia, ambii necunoscuţi pînă în prezent în fastele provinciei nord-danubiene. Ca şi în cazul altor inscripţii onorifice sau votive, şi piesa de faţă a fost ridicată de un grup de subofiţeri — *principales* — din rîndul stratorilor, afectaţi corpului ofiţerilor superiori ai legiunii XIII Gemina, guvernatorilor provinciei Dacia sau comandanţilor unităţii mixte, alcătuită din *pedites* şi *equites singulares*, pentru a ne referi doar la Apulum, subofiţeri însărcinaţi cu paza cailor şi a grajdurilor unităţilor militare romane.

Înainte de a comenta activitatea celor două personalităţi ce apar în textul inscripţiei şi de a încerca să le precizăm misiunea din punct de vedere cronologic, am dori să semnalăm, în treacăt, cîteva epigrafe întrucîtva identice, dedicate de *stratores* unor personaje din fruntea provinciilor Imperiului roman. Astfel, două inscripţii descoperite la Mogontiacum (ILS, 3 138) şi Hyerosolyma-Palaestina (CIL, III, 6 641) apropiate cronologic au fost adresate unor legaţi imperiali, fie de către simpli stratori *(stratores eius)*, fie de un *centurio strator*, consideraţi ca superiori în grad celor dintîi. Chiar şi la Apulum, o inscripţie ieşită la iveală în anul 1929, publicată de D. Radu[3] şi reinterpretată recent de Giovanna M. Forni[4], cuprinde semnalarea unui *centurio strator*, T. Silius Crispinus, din legiunea XIII Gemina, ce dedică un altar lui *IOM* şi unei importante personalităţi de la conducerea Daciei[5]. În sfîrşit, alţi *stratores* ai unităţii cu garnizoana la Apulum, semnalaţi aici, au fost Aurelius Mucianus (*strator consularis*, CIL, III, 7 786) şi M. Ulpius Respectus, *veteranus* fost în serviciul activ *strator legionis XIII Geminae Severianae* (ACMIT, 1929, p. 309).

Reîntorcîndu-ne la persoanele amintite în inscripţia de care ne ocupăm remarcăm, aşa cum am menţionat şi la început, că numele consularului Gaius C(...) Hasta nu apare nici în epigrafia provinciei şi nici în cea a imperiului, aşa încît semnalarea sa printre guvernatorii consulari ai Daciei este singulară. O incursiune în onomastica imperiului dovedeşte că cognomenul Hasta era destul de rar întîlnit. Din cîte cunoaştem la Roma apare numele Q. Ninnius Hasta fost, în vremea lui Domitian, *adiutor curatoris aquarum* (ILS, 8 682) şi ulterior (el sau fiul) în anul 114 e.n., consul împreună cu P. Manilius Vopiscus, după cum reiese din alte trei inscripţii italice (ILS, 2 182, 5 918, a, 8 658, c). Dată fiind raritatea numelui nu putem preciza dacă între consulul Ninius Hasta şi guvernatorul consular Gaius Hasta există vreo legătură de rudenie sau doar o simplă coincidenţă de nume, cum credem mai degrabă, deoseori exemplificată de inscripţii.

Specificarea în cazul de faţă a importantei misiuni permite încadrarea legaţiei lui Gaius Hasta după cea de-a doua jumătate a sec. II e.n., odată cu aplicarea măsurilor de reorganizare administrativă ale împăratului Marcus Aurelius, măsuri ce au afectat, cum bine se ştie, şi conducerea provinciei[6].

În lista, desigur incompletă a consularilor Daciei[7], care s-au perindat în fruntea acesteia în intervalul dintre primul guvernator consular M. Claudius Fronto (168—170 e.n.) şi anonimul din vremea lui Severus Alexander, menţionat la Micia de o inscripţie cu referiri la refacerea băilor de către *coh. II Flavia Commagenorum* (ACMIT, 1930—1931, SE, 1, p. 35), urmează să fie inclus, de acum înainte, şi Gaius Hasta. Încercarea de a-l fixa cronologic printre consularii celor trei Dacii este, însă, destul de dificilă, din lipsa unor dovezi complementare, concrete. Cu multă precauţie, credem că prezenţa lui la Apulum ar putea data din timpul domniei lui Commodus, mai precis din ultimii ani ai acestuia. Cînd facem afirmaţia avem în vedere faptul că între ultimul consular atestat în timpul aceluiaşi împărat, respectiv L. Vespronius Candidus (CIL, III, 1 092), şi primul guvernator de acelaşi rang sub Septimius Severus, Polus Terentianus (CIL, III, 1 374) există un interval de aproximativ un deceniu de cînd nu mai apare atestat nici un alt *consularis III Daciarum*. După toate probabilităţile unul dintre aceştia a fost tocmai Gaius Hasta.

Tot atît de greu de încadrat, de această dată, printre comandanţii legiunii XIII Gemina este şi misiunea legatului ce apare doar cu cognomenul Proculus. În legătură cu numele reamintim că era deja cunoscut, în persoana lui P. Calpurnius Proculus, menţionat pe un altar apulens (CIL, III, 1007) unde se specifică natura legaţiei sale: *legatus Auggustorum pro praetore*. Calpurnius Proculus este cunoscut printre guvernatorii Daciei Superior şi comandanţii legiunii

---

[3] D. Radu, Apulum, 4, 1961, p. 99—100, nr. 3, fig. 3.

[4] G.M. Forni, Apulum, 13, 1975, p. 659—666.

[5] Reinterpretînd inscripţia cercetătoarea italiană consideră că persoana căreia Silius Crispinus îi dedică monumentul ar fi fost L. Iulius Proculus, guvernator de rang pretorian al Daciei Superior, necunoscut după opinia sa(?).

[6] Din bibliografia referitoare la această problemă cităm doar pe M. Macrea, ActaMN, 3, 1966, p. 121—150.

[7] A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien*, Budapesta, 1944, p. 37 sq; M. Macrea, *Viaţa în Dacia romană*, Bucureşti, 1969, p. 77 sq.

XIII Gemina din timpul domniei comune a lui Marcus Aurelius şi Lucius Verus (162—167 e.n.). Nici în acest caz nu întrevedem vreo legătură între guvernatorul Daciei Superior şi noul comandant al legiunii XIII Gemina, Proculus, în numele căruia stratorii unităţii dedică monumentul pentru sănătatea lui Gaius Hasta.

Admiţînd ca probabilă misiunea lui Hasta sub Commodus, să urmărim acum care au fost comandanţii legiunii XIII Gemina în acel moment. Pînă în prezent sînt cunoscuţi, cu siguranţă, M. Valerius Maximianus, comandant al legiunii în anul 182 e.n., C. Caerellius Sabinus între 183—185 e.n., şi, în fine, Tib. Manilius Fuscus atestat, spre deosebire de primii, într-o singură inscripţie (CIL, III, 1172) pusă la Apulum în onoarea împăratului Commodus de către veteranii legiunii XIII Gemina eliberaţi din serviciu militar în anul 191 e.n. Ceea ce ni se pare interesant de reţinut este faptul că într-una din inscripţiile la care ne-am referit deja apare atît numele consularului, L. Vespronius Candidus, cît şi legatul legiunii XIII Gemina care îi era subordonat, C. Caerellius Sabinus (CIL, III, 1092). Pornind de la exemplul citat anterior considerăm că legaţia lui Proculus în fruntea unităţii militare de la Apulum se plasează între anii 185 şi 191 e.n., adică între cei doi comandanţi ai legiunii XIII Gemina C. Caerellius Sabinus şi Manilius Fuscus, cînd în fruntea Daciei se găsea Gaius Hasta.

Cu toate dificultăţile unei încadrări cronologice mai riguroase, noua inscripţie descoperită în interiorul castrului legiunii XIII Gemina, într-una din clădirile moderne care suprapun astăzi fortificaţia romană de la Apulum, aduce prin ineditul său contribuţii la completarea listei personalităţilor aflate, temporar, la conducerea administrativă şi militară a Daciei romane din etapa ulterioară ultimei reorganizări a teritoriilor nord-dunărene.

UN NOUVEAU *CONSULARIS TRIUM DACIARUM*

RÉSUMÉ

L'auteur présente une nouvelle inscription trouvée sur le territoire du centre urbain d'Apulum.

Le texte epigraphique, très important, mentionne deux personnages qui ont été en tête de la province nord-danubienne. C'est à dire un consularis III Daciarum (C. Hasta..) et aussi un legatus legionis XIII Geminae (... Proculus) inconnus jusq'a présent dans les fastes de la Dacie romaine.

Les deux personnages ont conduit la Dacie et la XIIIe légion Gemina pendant les dernières années du règne de l'empereur Commodus, probablement entre 185 et 191 n.è.

EXPLICATION DE LA FIGURE

Fig. 1. L'inscription d'Apulum.

O PLĂCUŢĂ DE LA ORLEA (DACIA INFERIOR) CU REPREZENTAREA CAVALERULUI TRAC

DE

CONSTANTIN C. PETOLESCU şi ION SCUTURICI

Aşezarea romană de la Orlea[1] este cunoscută în literatura arheologică între altele prin descoperirea mai multor monumente deosebit de interesante pentru studierea vieţii religioase a provinciei Dacia: un altar dedicat lui Iupiter Optimus Maximus[2], o statuetă fragmentară a zeiţei Diana[3], figurine de bronz reprezentînd pe Mars[4], Venus[5] şi un Lar[6], două busturi în altorelief descoperite într-un mormînt (probabil aplice) reprezentînd pe Iupiter şi Apollo[7], o mască de satir din lut ars[8], două tăbliţe de plumb (una în formă de ediculă, alta de medalion) reprezentînd pe cavalerii danubieni[9], în sfîrşit o gemă gnostică[10].

La acestea se adaugă acum o plăcuţă de marmură reprezentînd pe cavalerul trac, descoperită întîmplător în 1976 în grindul Răcaru Mic[11]. Dimensiuni: 15,2 × 14,3 × 1,9 cm. Colţurile de sus şi jos din dreapta icoanei sînt rupte, afectînd uşor capul călăreţului şi pe cel al calului; de asemenea, se observă cîteva scrijelituri (una, mai mare, pe pieptul divinităţii) cauzate de fierul plugului. Se păstrează în Muzeul sătesc din Orlea; inv. 7 398 (fig. 1).

Eroul cavaler este reprezentat în galop spre dreapta. Detaliile feţei sînt şterse; totuşi, se mai poate observa pe tîmpla dreaptă părul bogat ce-i încadra fruntea. Execuţia sumară a detaliilor nu lasă să se observe îmbrăcămintea călăreţului; se pare că el poartă o tunică pînă la şolduri, iar mantia îi flutură în vînt. În mîna dreaptă, ridicată, ţine lancea; privirea îi este îndreptată spre vînat.

În partea inferioară a tăbliţei sînt reprezentaţi faţă în faţă, înfruntîndu-se: cîinele (în stînga) şi mistreţul (în dreapta; se mai păstrează partea anterioară a fiarei).

După clasificarea propusă de G.I. Kazarow, se cunosc trei tipuri de reprezentări ale cavalerului trac: A) cavalerul la pas sau în repaus, singur sau însoţit de figuri accesorii; B) cavalerul la vînătoare, pe un cal în galop (în acest tip se încadrează şi piesa de la Orlea); C) cavalerul întorcîndu-se de la vînătoare[12]. După E. Will, în această varietate de reprezentări se disting

---

[1] Despre aşezarea romană de la Orlea: D. Tudor, *Oltenia romană*[4], Bucureşti, 1978 (cu toată bibliografia).

[2] D. Tudor, BCMI, 1933, p. 77; idem, AO, 1936, p. 111, nr. 6 şi p. 375, nr. 1; idem, *Oltenia romană*, Bucureşti, 1942, SE 203; idem, *Oltenia romană*[2], Bucureşti, 1958, SE 318; idem, *Oltenia romană*[3], Bucureşti, 1968, SE 470; AnnÉp, 1959, 335; IDR, II, 308.

[3] Gabriella Bordenache, *Sculture greche e romane del Museo Nazionale di Antichità di Bucarest*, I, Bucureşti, 1969, p. 42, nr. 65.

[4] D. Tudor, *Oltenia romană*[3], p. 395, fig. 105/1; idem, *Oltenia romană*[4], p. 381, fig. 104/1.

[5] C.C. Petolescu — N. Scuturici, Apulum, 13, 1975, p. 682, nr. 6, fig. 4/1—2.

[6] D. Tudor, Dacia, 7—8, 1937—1940, p. 356, nr. 9, fig. 6; idem, *Sucidava. Une cité daco-romaine et byzantine en Dacie*, Bruxelles, 1965, pl. XI/2; idem, *Oltenia romană*[4], p. 379, fig. 104/2.

[7] D. Tudor, BCMI, 26, 1933, 76, p. 77, nr. 1; idem, *Sucidava*, Bruxelles, 1965, pl. XVII/1—2.

[8] Idem, *Oltenia romană*[2], fig. 76; idem, *Sucidava*, Bruxelles, 1965 pl. XVIII; idem, *Oltenia romană*[3], p. 108, 110, fig. 113; idem, *Sucidava*, Craiova, 1974, fig. 57; idem, *Oltenia romană*[4], p. 106, 363 şi fig. 114/1.

[9] Idem, ED, 7, 1937, p. 306, nr. 26—27; idem, *Corpus monumentorum religionis Equitum Danuvinorum*, I, 1969, Leiden, nr. 43—44.

[10] Idem, SCN, 3, 1960, p. 378, nr. 7, fig. 2; IDR, II, 317.

[11] Menţionată de C.C. Petolescu, SCIVA, 31, 1980, 4, p. 638.

[12] G.I. Kazarow, *Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien*, Budapesta, 1938, p. 5 şi urm.

S CI V A, tomul 33, nr. 4, Bucureşti, octombrie—decembrie 1982, p. 435—437

două tipuri : cel de zeu paşnic şi cel de zeu luptător (tipurile B şi C din clasificarea propusă de Kazarow)[13]. Compoziţia este extrem de simplă şi găseşte unele analogii apropiate în reprezentările acestei divinităţi de la sud de Dunăre[14].

Se cuvine a spune cîteva cuvinte şi asupra modalităţii în care a fost realizată imaginea. Cadrul marginal nu este delimitat clar ; uneori a fost sugerat prin delimitarea unor detalii ale sculpturii (coada calului, capătul faldurilor mantiei) ; alteori, unele elemente ale sculpturii

Fig. 1. Plăcuţă de marmură de la Orlea (Dacia Iuferior) cu reprezentarea cavalerului trac.

pătrund în cadru (capătul de sus al lăncii, picioarele posterioare ale calului şi cîinelui). În general, imaginea este redată prin săparea spaţiului în jurul figurilor ; astfel, se creează impresia perspectivei în redarea călăreţului şi cîinelui.

Problemele legate de răspîndirea cultului acestei divinităţi la nord de Dunăre au fost tratate cu un deceniu şi jumătate în urmă într-un studiu consacrat tracilor în Dacia romană ; cu acest prilej, se catalogau ca sigure 30 de monumente ale Eroului cavaler[15]. Într-un *corpus* mai nou al reprezentărilor acestei divinităţi din ţara noastră, sînt prezentate 33 de monumente[16] ; în realitate, cum am arătat într-o discuţie recentă pe marginea aceste lucrări[17], numărul acestor piese se ridică în Dacia la 41.

---

[13] E. Will, *Le relief cultuel gréco-romain. Contribution à l'histoire de l'art de l'Empire romain*, Paris, 1955, p. 70.

[14] Cf. G.I. Kazarow, *op. cit.*, pl. V/24, XXX/178, XXXI/181—182, 184, XXXII/191, XXXIX/228, 231, XLV/268, XLIX/290, LII/308, LIX/347, 350, LXXIX/472, LXXXI/483 etc.

[15] I. I. Russu, ActaMN, 4, 1967, p. 94—101 ; vezi încă idem, ActaMN, 5, 1968, p. 470, *addenda*.

[16] N. Hamparţumian, *Corpus cultus Equitis Thracii*, IV : *Moesia Inferior (Romania Section) and Dacia*, Leiden, 1978 (col. *Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain*, publicată de M. J. Vermaeren), nr. 137—174 ; dintre acestea, cinci piese, publicate de N. Hamparţumian la capitolul cu monumentele din Dacia (nr. 170—174), sînt de provenienţă necunoscută ; dar două din ele — cele aflate acum în Muzeul din Alba Iulia — pot proveni chiar din Dacia. Faţă de repertoriul întocmit de I.I. Russu, N. Hamparţumian vine cu unele monumente în plus (nr. 148, 149, 151, 155, 159, 160, 168, 169), omite însă, probabil considerîndu-le nesigure, alte cîteva monumente (nr. 9—10, 25 a, eventual şi unul din numerele 13—14 din catalogul lui I.I. Russu).

[17] SCIVA, 31, 1980, 4, p. 637—640.

UNE REPRÉSENTATION DU CAVALIER THRACE MISE AU JOUR À ORLEA (DACIA INFERIOR)

RÉSUMÉ

Les auteurs présentent une nouvelle plaque en marbre représentant le dieu cavalier thrace, mise au jour à Orlea (dans le territoire de Sucidava). On voit le dieu en position d'attaque, avec la lance dans sa droite ; dans la zone inférieure, on distingue le chien et le sanglier qui s'affrontent.

Le monument appartient à la groupe B de la classification proposée par G. Kazarow.

Pour le culte du Cavalier thrace en Dacie, voir Nubar Hampartumian, *Corpus cultus Equitis Thracii*, IV : *Moesia Inferior (Romanian Section) and Dacia*, Leiden, 1978 (cf. C.C. Petolescu, SCIVA, 31, 1980, 4, p. 637–640).

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Plaque en marbre mise au jour à Orlea *(Dacia Inferior)* représentant le Cavalier thrace.

MARIA CHIȚESCU

1934 — 1982

La 26 iunie s-a stins din viaţă, după o lungă şi grea suferinţă, colega noastră Maria Chiţescu, harnică şi apreciată numismată, cunoscută în ţară şi în străinătate, excelentă specialistă în monedele romane republicane.

Născută la 21 noiembrie 1934, la Jariştea, jud. Vrancea, şi-a făcut studiile liceale la Focşani, după care a urmat cursurile Facultăţii de istorie din Bucureşti, secţia de arheologie şi istorie veche, pe care le-a absolvit în 1958, devenind licenţiată în istorie.

Din 1959 a început să lucreze la Institutul de arheologie din Bucureşti în cadrul Cabinetului numismatic, în contact direct cu materialele în al căror studiu avea să se specializeze, contribuind la determinarea şi catalogarea lor, participînd de asemenea la săpăturile arheologice, între care cele de la Sultana, Izvoru (jud. Giurgiu), Dierna, Zimnicea, Callatis şi Histria.

Cercetător ştiinţific din 1963, Maria Chiţescu se consacră studiului numismaticii. A editat cu deosebită grijă, folosind cataloagele de specialitate adecvate, atentă la condiţiile de descoperire, la datele tehnice, la detaliile numismatice, importante şi variate documente monetare, atît tezaure, de la cele greceşti (drahme histriene şi tetradrahme thasiene) la cele medievale, cît şi, mai rar, descoperiri izolate interesante din contexte arheologice precise, cum ar fi moneda din Alopeconnesos aflată la Zimnicea

şi cea geto-dacică de la Dulceanca II, ori monedele descoperite la Histria în campania de săpături din 1971.

Greutatea specifică cea mai mare între publicările de izvoare o au studiile consacrate tezaurelor monetare romane, mai ales republicane, cu comentarii mai ample sau mai succinte, de la caz la caz, dar întotdeauna precise şi la obiect, ţintind spre interpretarea istorică complexă, care se constituie într-o lungă suită. Să menţionăm tezaurele de la Poroschia, Călineşti, Suhaia, Jegălia, Nicolae Bălcescu, Odobeşti, la care se adaugă cel de la liceul din Beiuş, în care monedele romane republicane erau însoţite de drahme din Apollonia, iar dintre cele imperiale tezaurele de la Stăniţa şi Făurei, jud. Neamţ, Prăjeşti şi Buhoci, jud. Bacău, Simioneşti şi Sîmbureşti, ori pe cel de deosebit interes de la Bozieni, pentru că este format din imitaţii.

Dacă monedele rare sau inedite au atras-o uneori, socotim ca mult mai caracteristice articolele care, plecînd de la o serioasă documentare numismatică, abordau probleme delicate de interpretare istorică şi ofereau noi propuneri de soluţionare a lor. Au pasionat-o începuturile formaţiei politice a lui Burebista, numismatica lui Marcus Antonius şi relaţiile sale cu Dicomes, ca şi evenimentele politice din Dacia de la începutul secolului I e.n., ori particularităţile pătrunderii monedelor republicane în Moldova, subiecte care merită toate să se bucure, în continuare, de atenţia istoricilor. Personal, socotim ca deosebit de important studiul, în acelaşi timp de analiză şi de sinteză, consacrat copiilor şi imitaţiilor de denari romani republicani în Dacia, cu un amplu repertoriu de imitaţii la care s-au identificat, de cîte ori a fost posibil, prototipurile.

Deşi suferind de o boală necruţătoare, Maria Chiţescu reuşeşte în ultimii ani, aproape pînă în ultimele ei clipe, dînd dovadă de admirabile calităţi de voinţă şi curaj, de un optimism şi de o putere de muncă de-a dreptul extraordinare, păstrîndu-şi calmul privirii şi seninătatea zîmbetului ei de totdeauna, să lucreze intens la finalizarea operei ei majore, a cărei pregătire o începuse cu aproape 14 ani în urmă. Volumul a apărut în limba engleză la Oxford în 1981, *Numismatic Aspects of the History of the Dacian State. The Roman Republican Coinage in Dacia and Geto-Dacian Coins of Roman Type*. Carte de referinţă temeinic documentată, un prim bilanţ al cunoştinţelor noastre actuale în acest domeniu cu pasionante implicaţii istorice, ea este de natură să stimuleze cercetarea viitoare, înlesnind-o în acelaşi timp în chip substanţial. Această realizare de proporţii a fost propusă pentru a fi distinsă cu „Premiul Vasile Pârvan" al Academiei R.S. România şi a fost poate ultima mare bucurie pe care a avut-o autoarea într-o viaţă consacrată ştiinţei.

Dintr-o altă carte bine apreciată, apărută cu cîţiva ani în urmă (1979), *Monedele de aur şi argint din colecţia Muzeului judeţean Braşov*, un catalog integral ilustrat, la a cărui realizare a avut rolul cel mai important, nu va vedea volumul al doilea, consacrat monedelor de bronz din care determinase un număr considerabil şi nici viitoarele fascicole din *Sylloge Nummorum Graecorum*, cu colecţia Institutului de arheologie din Bucureşti, ori *Enciclopedia numismaticii româneşti*, după cum nu a văzut *Enciclopedia civilizaţiei romane*, la care şi-a adus cu dăruire contribuţia. S-ar mai putea cita şi alte studii aflate într-o fază avansată de pregătire ce urmează să vadă în viitor lumina tiparului.

Darnică și bună, mulți sînt colegii care au beneficiat de ajutorul ei în identificarea monedelor, de consultații în vederea rezolvării unor situații numismatice mai dificile, de sfaturi și asistență în studiul unor descoperiri sau în redactarea unor articole. Și-a făcut pe deplin datoria și ca membru în Comitetul de redacție al volumului *Studii și cercetări de numismatică*, 7, 1980, promovare care venea să răsplătească valoarea muncii ei științifice și frumoasele ei calități morale.

Cum era și firesc, datorită firii sale fericite, Maria Chițescu a avut mulți prieteni, pentru care era Mariana, printre numismații și istoricii din țară și din străinătate, în Belgia, Bulgaria, R.D. Germană, Franța și Italia — țări pe care le-a și vizitat, ținînd chiar conferințe la Paris, Besançon și Louvain dar și în Marea Britanie, Luxemburg sau Spania.

Trista soartă care a frînt aripile colegei noastre, aflată în plin avînt creator, a lăsat, așa cum dovedește opera ei științifică amplă și valoroasă, un gol important în cercetarea istorică și în inimile tuturor celor care au cunoscut-o.

BIBLIOGRAFIE

1. *Notă asupra tezaurului de monede romane republicane de la Poroschia (r. Alexandria)*, SCIV, 16, 1965, 1, p. 169—175.
2. *Un depozit de monede romane republicane descoperit în Muntenia*, SCIV, 17, 1966, 2, p. 235—254.
3. *Notă asupra unui mic tezaur de monede romane de la începutul imperiului descoperit la Bozieni (r. Roman)*, SCIV, 17, 1966, 4, p. 703—707 (în colaborare cu V. Ursache).
4. *Trei tezaure monetare feudale descoperite în raionul Focșani*, Danubius, 1, 1967, p. 223—226 (în colaborare cu Gh. Constantinescu).
5. *Descoperiea monetară de la Beiuș*, SCN, 4, 1968, p. 355—362.
6. *Cercetări pe teren privind două descoperiri monetare (Căbești, jud. Bacău: drahme istriene, și Luica, jud. Ilfov: tetradrahme thasiene)*, SCN, 4, 1968, p. 446—450.
7. *Notă despre două tezaure romane republicane descoperite în cîmpia munteană (com. Suhaia, jud. Teleorman)*, SCN, 4, 1968, p. 452—455.
8. *Unele considerații pe marginea contrafacerii monedei romane în Dacia, bazate pe o recentă descoperire din Moldova*, SCN, 4, 1968, p. 127—137.
9. *Tezaurul de denari romani imperiali descoperit la Simionești, jud. Neamț*, SCN, 4, 1968, p. 385—391 (în colaborare cu Minodora Ursache).
10. *Unele aspecte ale relațiilor dintre Dicomes și Marcus Antonius în lumina descoperirilor numismatice. O problemă de geografie istorică*, SCIV, 19, 1968, 4, p. 656—665.
11. *Două monede romane rare în colecțiile Muzeului național de antichități din București*, SCIV, 20, 1969, 3, p. 457—459.
12. *Două tezaure romane imperiale descoperite în Moldova*, Carpica, 2, 1969, p. 145—156 (în colaborare cu V. Ursache).
13. *Două tezaure romane descoperite în județul Bacău*, Carpica, 2, 1969, p. 193—198 (în colaborare cu P. Țarălungă).
14. M.H. Crawford, *Roman Republican Coin Hoards*, Londra, 1969, recenzie StCl, 12, 1970, p. 355—356.
15. *Tezaure romane ascunse pe vremea lui Antoninus Pius în Dacia*, SCIV, 22, 1971, 3, p. 401—410.
16. *Cîteva tezaure monetare romane republicane din Moldova*, Carpica, 4, 1971, p. 159—166.
17. *Copii și imitații de denari romani republicani în Dacia*, MemAntiq, 3, 1971, p. 209—258.
18. *O monedă a orașului Alopeconnesos (Chersonesul tracic) descoperită la Zimnicea*, SCIV, 23, 1972, 2, p. 299—306.
19. *Le trésor de monnaies romaines républicaines découvert à Jegălia (dép. de Ialomița)*, Dacia, N.S., 16, 1972, p. 303—316 (în colaborare cu Niță Anghelescu).
20. *O monedă inedită emisă de orașul Histria în timpul lui Caracalla*, SCIV, 24, 1973, 1, p. 131—132 (în colaborare cu Victor Bobi).
21. *Un nou tezaur monetar roman imperial descoperit în Muntenia*, Chronica Valachica, 5, 1973, p. 57—67.

22. *À propos des monnaies frappées par Marc Antoine pour ses légions*, Dacia, N.S. 18, 1974, p. 147—153.
23. *Evenimente politice de la începutul secolului I e.n. din Dacia oglindite prin îngropări de tezaure monetare*, SCN, 6, 1975, p. 55—61.
24. *Două tezaure romane republicane din Dacia extracarpatică*, SCN, 6, 1975, p. 209—212.
25. *Tezaurul roman imperial de la Sîmbureşti (jud. Olt.)*, SCN, 6, 1975, p. 223—227 (în colaborare cu Eugenia Popescu).
26. Raymond Weiller, *Catalogue des folles romains (Diocletian-Licinius II)*, Luxembourg, 1972, recenzie, SCN, 6, 1975, p. 287.
27. *Monede descoperite la Histria (campania de săpături 1971)*, BSNR, 67—69, 1973—1975, 121—123, p. 57—61.
28. *Le début de la formation politique de Burébista d'après les données numismatiques*, Dacia, N.S., 19, 1975, p. 249—254.
29. *Les emissions monétaires de Marc-Antoine pour ses légions d'Orient*, RRH, 15, 1976, 4, p. 741—746.
30. *Tezaurul monetar de la Prejmer, jud. Braşov*, Cumidava, 9, 1976, 1, p. 1—14.
31. *Un rege dac la Actium*, MagIst, 11, 1977, 11, p. 6—7.
32. *Monedele antice de aur şi argint din colecţia Muzeului judeţean Braşov* (= Cumidava, 11, 1978), Braşov, 1978 (1979), 134 p. + 161 pl. (în colaborare cu Mariana Marcu şi Gh. Poenaru Bordea).
33. *Moneda getică de tip Inoteşti-Răcoasa din aşezarea de la Dulceanca II, jud. Teleorman*, SCIVA, 30, 1979, 4, p. 501—506.
34. *Imitacii na rimski republicanski denari*, Numizmatika (Sofia), 13, 1979, 4, p. 24—29.
35. *Tezaurul de la Poroschia (jud. Teleorman) şi unele probleme privind monedele geto-dacice de tip roman republican*, SCN, 7, 1980, p. 53—70.
36. Raymond Weiller, *Catalogue des folles romains (dynastie constantinienne)*, Luxembourg, 1976, recenzie, SCN, 7, 1980, p. 208—209.
37. *Date noi în legătură cu tezaurul monetar descoperit in comuna Nicolae Bălcescu (jud. Teleorman)*, BSNR, 70—74, 1976—1980, 124—128, p. 127—134 (în colaborare cu Corneliu Beda).
38. *Les monnaies géto-daces de type romain républicain et impérial*, Dialogues d'histoire ancienne, 6, 1980 (Annales littéraires de l'Université de Besançon, 251), p. 123—138.
39. *Numismatic Aspects of the History of the Dacian State. The Roman Republican Coinage in Dacia and Geto-Dacian Coins of Roman Type*, BAR International Series 112, Oxford, 1981, 370 p. + 551 fig. +34 pl. +3 hărţi.
40. *Particularités stylistiques des monnaies daces de type romain républicain*, in *La numismatique source de l'histoire de l'art et de l'histoire des idées. Travaux présentés au XV*e *Congrès International des Sciences Historiques, Bucarest, 11 août 1980*, Bucureşti, 1981, p. 53—56.
41. *Enciclopedia civilizaţiei romane*, coordonată de prof. univ. dr. doc. Dumitru Tudor, Bucureşti, 1982, 827 p.+572 fig. +32 pl., colaborare, 52 termeni la p. 288, 290—291, 295—298, 302—303, 341, 364—365, 378—380, 382, 388—389, 394, 414—415, 418, 427, 429, 442, 455, 459, 565, 575—576, 579, 581—582, 689, 747—750, 778—780, 785 şi 787—788.

Gh. Poenaru Bordea

M. BALARD, *Gênes et l'Outre-Mer*, *II*, *Actes de Kilia du notaire Antonio di Ponzò*, *1360*, Moutón éditeur, Paris — La Haye — New York. École des Hautes Études en Science Sociales, Paris, 1980, 212 p.

Încă din anul 1971 cînd Geo Pistarino publica o serie de acte încheiate la Chilia de către notarul Antonio di Ponzò *(Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Chilia de Antonio di Ponzò (1360—1361)* (Genova, 1971), serie care începea cu un act instrumentat în ziua de 27 nov. 1360, se știa că notarul în cauză a operat în amintitul oraș și alte documente anterioare celui din 27 nov. 1360.

I-a fost dat lui Michel Balard, unul dintre cei mai buni cunoscători a istoriei comerțului italiot din bazinul Mării Negre, să descopere dosarul cu actele încheiate de Antonio di Ponzò înainte de 27 nov. 1360. Dosarul se compune din cambii, acte de vînzare-cumpărare, de transport maritim, de împrumut etc. întocmite între 11 aug. și 30 oct. 1360.

Michel Balard, ocupîndu-se de acest dosar, găsește nimerit să schițeze drumul lui Antonio di Ponzò de la Genova la Chilia. În consecință, aflăm că notarul a părăsit Genova la începutul lui aprilie 1360 și că la 16 aprilie se găsea la Napoli unde, în aceeași zi, redactează două acte. La 11 iunie 1360 el se afla deja la Pera, unde întocmește acte vreme de 7 zile. Nu se știe exact cînd a sosit la Chilia dar la 11 aug. 1360 el instrumentează, în amintitul oraș, primul act.

Din dosar lipsește folia XXXV, care trebuia să conțină actele din 21 și 22 sept. 1360. Lipsesc, de asemenea, toate foliile de la nr. XXXVIIII la nr. LVIII, lacună care corespunde perioadei cuprinse între 23 sept. și 15 oct. 1360. După aprecierea lui M. Balard dosarul ar mai fi trebuit să conțină încă 50 de acte (p. 12).

În introducerea care însoțește publicarea documentelor cercetătorul francez dă toate lămuririle posibile privitoare la scriitura lui Antonio di Ponzò, particularitățile redacționale, erorile și diferențele de grafie, imperfecțiunile limbii latine folosite.

În subcapitolul 4 al Introducerii, D-sa se oprește asupra activității zilnice a notarului. Drept urmare, aflăm că cele 112 acte întocmite la Chilia au fost instrumentate în treizeci și șase de zile, ceea ce înseamnă că Antonio di Ponzò opera cîte 3—4 acte pe zi. Savantul francez ne atrage luarea aminte că în zilele de 15 august și 8 septembrie n-a încheiat nici un act. În schimb, o face în duminicile de 18 și 25 octombrie.

Michel Balard socoate că erorile din acte se datorează competenței limitate a notarului (și neatenției, am adăuga noi) și nicidecum zelului său în muncă (p. 16). Se precizează apoi că Antonio di Ponzò a redactat acte la Chilia în 17 locuri, dar cele mai multe sînt întocmite în clădirile celor 4 bănci existente în oraș și, în primul rînd, în localul băncii lui Lorenzo Bustarino.

Savantul francez constată că Antonio di Ponzò nu-i singurul notar la Chilia. În acea vreme mai existau acolo cel puțin încă 4 asemenea funcționari.

După ce își expune „principiile de editare" Michel Balard se oprește asupra importanței acestor acte pentru „istoria regiunilor pontice din Evul Mediu".

Întrucît în unul din ele este semnalat un post de vamă tătărăsc la Chilia, cercetătorul francez ajunge la încheierea că acest oraș era atunci, în 1360, controlat de Hoarda de Aur. Această concluzie este impusă — după opinia noastră — și de aprecierea generală a izvoarelor literare privitoare la regiunea Dunării de Jos.

Michel Balard subliniază apoi importanța exportului de grîu de la Chilia la Constantinopol, fapt învederat de mai multe acte.

Vasele folosite erau cele de tipul *lignum de orlo*, modeste, ca o capacitate de „100 tone metrice".

Grație actelor de la Chilia aflăm că bizantinii din decada a VII-a a secolului al XIV-lea mai beneficiau încă de o flotă comercială. În sfîrșit, precizează Michel Balard, actele de la Chilia au o mare importanță pentru istoria romînilor, pe de o parte, și a bizantinilor, pe de altă parte.

Dintre toate documentele dosarului lui Antonio di Ponzò o atenție deosebită merită cel publicat sub nr. 22. În acest act, încheiat în ziua de 25 aug. 1360, este vorba despre un anume Costa Aga, fiul lui Corso, locuitor al Chiliei care recunoaște că a primit de la Angelo de Azano, din Pera, doi *sommi*, datorie pe care se angajează să o plătească pînă la Paștele anului următor. Printre cei trei martori care asistă la încheierea actului se numără și un anume Oddoardo Framba, menționat ca interpret *inter dictes contrahentes de lingua latina in romecha et de romecha in latina*. Pentru Michel Balard, care s-a

oprit asupra acestui document și intr-un articol special redactat (*Un document génois sur la langue roumaine en 1360*, în RESEE, 18, 1980, 2, p. 233—238) este limpede *că lingua romecha* nu significă altceva decit limba română. Prin *lingua romecha*, susține savantul francez, nu trebuie să înțelegem limba romeică (greaca-bizantină) deoarece sintem in vremurile cind pentru greaca bizantină în documente se folosește, invariabil, expresia de *lingua grecorum*. Argumentul hotăritor, susține Michel Balard, că *lingua romecha* nu-i limba grecilor îl găsim chiar in actele instrumentate de Antonio di Ponzò. Într-adevăr, în citeva din ele este vorba de un tilmaci și anume Giovanni Calde, care lucrează *interpretante hanc veridicionem et confessionem de lingua latina in gregescha et de gregescha in latina* (*Un document génois*...p. 235).

Cercetătorul francez nu se îndoiește că „entre un latin de Caffa et un grec de Constantinople, le truchement ne peut avoir lieu que du grec en latin et réciproquement. À quelques actes distance le notaire ne peut désigner la meme langue par deux mots differents, romecha et gregescha" (p. 235).

Din punctul de vedere al lui Michel Balard, *romecha* ar fi putut deriva, intr-o latină mai puțin corectă, din cuvintul *românească*, „mot signifiant la langue roumaine" (p. 236); în continuare, autorul este inclinat să creadă că în cazul lui *gregescha* avem de-a face cu o contaminare de la cuvintul *grecească* din limba română.

La p. 16—17 a Introducerii M. Balard scrie următoarele: „l'eschatocole comporte, bien entendu, la date topique. Celle-ci, indique dans les premières actes danubiens sur la forme Chili Licostomo, pourrait prêter à une confusion sur laquelle nous nous sommes expliqué; en aucun cas, comme l'avait noté déjà O. Iliescu, Kilia ne saurait être confondu avec Licostomo". Ideea de mai sus a fost susținută de autorul francez și în articolul *Notes sur les ports du Bas Danube au XIVe siècle*, publicat în Süd-ost Forschungen, 38, 1979, p. 4 (extras). În privința aceasta, punctul nostru de vedere se deosebește de cel al savantului francez.

Mențiunea că primele acte au fost instrumentate la *Chili Licostomo* ne îndreptățește, mai de grabă, să admitem valabilitatea informației din actul Patriarhiei constantinopolitane din anii 1318—1323 (Miklosich-Müller, Acta Patriarchatus, I, 1866, p. 95, nr. 52, 2) din care rezultă că Chilia este totuna cu Licostomo. M. Balard, adept al tezei că una-i Chili și alta-i Licostomo, susține că Antonio di Ponzó a atașat numelui Chili pe cel de Licostomo spre a deosebi Chilia dunăreană de Chilia bithinică. Ne grăbim să adăugăm că notarul nostru n-avea de ce să recurgă la asemenea artificiu toponimic; el nu a instrumentat acte în Chilia bithinică ca astfel să se vadă nevoit a face o deosebire între cele două localități. Mai mult, dacă, totuși, Antonio di Ponzò ar fi fost obligat să individualizeze Chilia dunăreană el nu i-ar fi adăugat in nici un chip apelativul Licostomo în măsura în care acesta ar fi totuna cu numele unei localități de la gurile Dunării, alta decit Chilia. Procedind așa, insuși notarul genovez ar fi deschis calea unor confuzii geografice care nu-și găsesc nici locul și nici rațiunea în acte comerciale și financiare.

Pentru teza că Chilia este totuna cu Licostomo pledează două fapte marcate chiar de către Antonio di Ponzò. În Actele publicate sub nr. 47 și 53 se vorbește despre o vinzare de grine care a avut loc la *Licostomo* (*habuisse et recepisse in Licostomo illa modia... frumenti proprio grano*...); ambele acte, însă, au fost încheiate la Chilia: de notat că în primul act încheiat la 10 sept. 1360, *circa vesperas* (adică pe la orele 18) se precizează că Nicolaus de Campis a predat la Licostomo (desigur în aceeași zi), lui Raffael de Gabernia 200 muid-uri de griu. În actul imediat precedent (nr. 46), încheiat de asemenea la Chilia tot la 10 sept. 1360 și tot *circa vespera*, același Nicolaus de Campis figurează, de data aceasta, ca martor. Și cum este greu de acceptat ca una și aceeași persoană să fie în aceeași zi în două locuri diferite[1], rămine să admitem că Licostomo este totuna cu Chilia.

Un alt argument pentru teza noastră îl găsim in împrejurarea că printre orașele menționate ca locuri în care actul (încheiat la Chilia) este valabil, dacă figurează Licostomo (vezi actele nr. 8, 12, 15, 16, 18 etc.) nu figurează Chilia și, invers, dacă figurează Chilia (vezi actele nr. 15, 22, 56, 71 din volumul lui Balard și actele cu nr. 80 din volumul editat de Geo Pistarino), nu figurează Licostomo. De menționat că în seria acestor localități aproape totdeauna este marcată și localitatea in care s-a incheiat actul. Faptul e dovedit de documentele instrumentate de Antonio di Ponzò la Napoli, Pera și Chilia. Iată, așadar, motivele mai importante care ne fac să admitem că Chilia se numea și Licostomo.

Dar cum se explică faptul că mențiunea Chili Licostomo apare numai în primele acte? Noi credem că atunci cind notarul a venit la gurile Dunării orașul Chilia se mai numea și Licostomo. Într-o atare situație Antonio din Ponzò a marcat in actele întocmite de el ambele denumiri ale localității. De la un moment dat, însă, el renunță la una din denumiri și anume la Licostomo, folosindu-se

[1] Din analiza documentelor de la Chilia reiese că ele erau încheiate in aceeași zi în care se consemna obiectul la care se referă.

numai de cea de Chilia. Totuși neglijența il determină ca în două situații (actele nr. 47 și 53) privitoare la oraș, Antonio di Ponzò să se folosească de numele de Licostomo în loc de cel de Chilia.

Același notar, venind la gurile fluviului, se pare că preferă — într-o primă perioadă — numele de Licostomo în loc de cel de Chilia, atunci cind este vorba de ceea ce numim astăzi „brațul Chilia". Cu toate acestea nu puține sînt actele — de la începutul activității lui la gurile Dunării — în care aceeași neglijență il determină pe notar să se folosească pentru brațul Licostomo de numele Chilia (de exemplu actele nr. 15, 26, 27, 29, 30, 31). Firește, de la un moment dat în actele lui Antonio di Ponzò se va generaliza numele de Chilia și pentru brațul respectiv al Dunării, fără ca aceasta să însemne că, din cînd in cind, el nu se va mai folosi și de numele Licostomo. Ba, mai mult încă, într-un act datind din 1361 (actul 74 din volumul editat de Geo Pistarino) Antonio di Ponzò va cancela numele brațului Chili și-l va înlocui cu cel de Licostomo.

Evident, explicația pusă pe seama neglijenței nu poate fi acceptată decit dacă se dovedește că ea se manifestă și în alte părți ale actelor încheiate de notarul genovez. Și, într-adevăr, asemenea neglijențe există. Cele mai importante au fost deja semnalate de către insuși Michel Balard. Astfel, în actul nr. 13 apare *ad sagium Peyre* în loc de *ad pondus eiusdem loci Chili*, iar în actul nr. 38 în loc de *ad pondus eiusdem loci Peyre* apare *ad pondus eiusdem loci Chili*.

În acte există și neglijențe de grafie, cum ar fi de pildă, Scorza și Scorcia, Tangareth și Taniarech, Caloiane și Chaloiane, Constantinopol și Constantinopoli, Tuscia și Tiscia etc. Ele au fost semnalate de savantul francez chiar în introducerea volumului (p. 15).

Interesant de subliniat că, într-un caz, Antonio di Ponzò se folosește și de numele Vicina atunci cind se referă la brațul Chilia (Licostomo). Aceasta o face în actul nr. 19. Faptul nu-i de mirare dacă se are în vedere că în portulanele și hărțile italiote Dunărea se mai numea și Vicina, ceea ce înseamnă că oricare dintre brațele ei putea să se numească, de asemenea, Vicina. O dovadă în acest sens ni-l oferă portulanul lui B. Motzo, cel mai vechi portulan, pînă în prezent, cuprinzind date referitoare la gurile Dunării. În acest document se scrie textual : „Le dicto Grosseto e la prima foce de Vicina...Lo dicto Sam (sic) Georgi edde la bocca de la foce de Vicina... Dize che queste IIII città de Vecina ce millara sopre lo dicte flume..."[2].

[2] Bachio Motzo, in Annali della facoltà di lettere e filosofia della Università di Cagliari, 8, 1947, p. 131.

Revenind la actul nr. 19 vom atrage luarea aminte că Michel Balard confundă, în rezumatul care precede prezentarea conținutului actului, localitatea Vicina cu fluviul Vicina (în cazul de față, brațul Licostomo). Aceeași greșeală este comisă de savantul francez și în rezumatele actelor nr. 16 și 89.

Michel Balard mai socoate că dintr-unul din documente (nr. 97) rezultă că „le célèbre comptoire de Vicina, encore en activité en 1360" (p. 21) se găsește în amonte de Kilia, iar în articolul mai înainte citat *Notes sur les ports du Bas Danube au XIVᵉ siècle* (p. 6) înclină să creadă că acesta se afla chiar la Isaccea.

M. Balard are dreptate cind susține că Vicina se afla în amonte de Chilia, dar nu și atunci cind plasează acest oraș la Isaccea. Isaccea se mai numea și Oblucița *(Isaccea sive Oblucicza)* deci nu putea să aibă și un al treilea nume așa cum pe bună dreptate sublinia Al. Kuzev[3].

În temeiul datelor arheologice expuse de noi[4] și a celor cuprinse în portulanul lui B. Motzo[5] se poate afirma fără teama de a greși că Vicina se găsea la Păcuiul lui Soare.

În sfirșit, mai este de subliniat faptul că în actele instrumentate de Antonio di Ponzò apare localitatea Moncastro (actul nr. 41, 50) numită și Asperum Castrum (actul nr. 41), ca și localitatea Nicopoli (actul nr. 51). În acest din urmă caz să fie oare vorba de Nicopol de pe Dunăre? Greu de dat un răspuns.

Nu încape îndoială că acest tom (de altminteri ca și acela editat de Geo Pistarino) va provoca un nou imbold în cercetarea istoriei comerțului pontic în veacul al XIV-lea. Mai mult, documentele publicate deschid un larg evantai al problemelor de geografie istorică din această parte a Europei, probleme deja marcate de către editorul actelor — Michel Balard.

Instrumentul de lucru oferit cercetătorilor de savantul francez este cît se poate de eficace. Notele din subsolul paginilor vin să completeze imaginea documentelor. Comentariul de la începutul cărții il introduce pe cititor in problemele cele mai importante care se degajă din cuprinsul actelor.

Cartea este precedată de o binevenită prefață a Helenei Ahrweiler. Unele scăpări din indexul de la finele volumului nu-i scad cu nimic meritul.

Petre Diaconu

[3] Al. Kuzev, Études Balcaniques, 3, Sofia, 1977, p. 121.

[4] Petre Diaconu, Byzantina, 8, 1976, p. 409—448.

[5] Vezi nota 2.

INDICE

TOM 33, 1982

DISCUŢII

MATERIALE ŞI CERCETĂRI ARHEOLOGICE

NOTE ARHEOLOGICE

ABREVIERI

ACMI	Anuarul Comisiunii monumentelor istorice, București.
ActaMN	Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca.
AEM	Arcäologisch. Epigraphische Mittheilungen aus Österreich-Ungarn, Viena.
AIIA	Anuarul Institutului de istorie și arheologie, Cluj-Napoca.
AO	Arhivele Olteniei, Craiova.
ArchAnz	Archäeologischer Anzeiger, Berlin.
ArheologijaSofia	Arheologija, organ na arheologij institut i muzej, Sofia.
ArhMold	Arheologia Moldovei, Iași—București.
ARMSI	Academia Română. Memoriile Secțiunii istorice, București.
BAM	Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mitelmeer-Kulturraumes, Bonn.
BAR	British archaeological reports, Oxford.
BCH	Bulletin de correspondence hellenique, Paris.
BCMI	Buletinul Comisiunii monumentelor istorice, București.
BerRGK	Berricht der Römisch-Germanischen Kommision, Frankfurt/Main.
BSA	Annual of the Britisch School at Athens, Londra.
BSNR	Buletinul Societății numismatice române, București.
Dacia	Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, București.
Dacia, N.S.	Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, București.
DID	*Din istoria Dobrogei*, București, 1965, 1968 și 1971.
ED	Ephemeris Dacoromana, București—Roma.
IDR	*Inscripțiile Daciei romane*, București.
IG	*Inscriptiones graecae*, Berlin.
IGB	*Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae*, Sofia.
IzvestijaSofia	Izvestija na arheologičeskija Institut, Sofia.
JahrbRGZM	Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz.
JRS	Journal of Hellenic Studies, Londra.
MEFR	Mélanges de l'École française de Rome, Paris.
MemAniq	Memoria Antiquitatis, Piatra Neamț.
MIA	Materialy is issledovania po arheologii, Moscova.
OGIS	*Orientis graeci inscriptiones selectae*, Lipsiae.
REG	Revue des études grecques, Paris.
REL	Revue des études latines, Paris.
RMM—MIA	Revista muzeelor și monumentelor, monumente istorice și de artă, București.
RRH	Revue romaine d'histoire, București.
SCIV(A)	Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie), București.
SCN	Studii și cercetări de numismatică, București.
SlovArch	Slovenská archeologia, Nitra.
StCl	Studii clasice, București.
Syll	*Sylloge inscriptionum graecorum*, Hildsheim, 1960.
VDI	Vestnik drevnej istorii, Moscova.

La publication „Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie" paraît 4 fois par an. Prix d'un abonnement annuel : 50$ Toute commande de l'étranger sera adressée à ILEXIM, departamentul import-export presă, P.O. Box 136–137, telex 11 226, Bucureşti, 70 116, str. 13 Decembrie 3, România, ou à ses représentants à l'étranger.

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

79 717, Calea Victoriei 125, Bucureşti

telefon 50 76 80

LUCRĂRI PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

SCIVA, tomul 33, nr. 4, Bucureşti, octombrie—decembrie 1982, 357—450

„I. P. INFORMAŢIA" c. 2514

Lei 35